

DAGNĖ BERŽAITĖ

DOSTOJEVSKIO SKAITINIAI

APYSAKOS

UŽRAŠAI IŠ POGRINDŽIO

STUDIJA

FILOLOGIJOS FAKULTETAS
RUSŲ FILOLOGIJOS KATEDRA

DAGNĖ BERŽAITĖ

DOSTOJEVSKIO SKAITINIAI

APYSAKOS
UŽRAŠAI IŠ POGRINDŽIO
STUDIJA

MOKOMOJI KNYGA

VILNIAUS
UNIVERSITETO
LEIDYKLA

VILNIUS 2013

Apsvarstė ir rekomendavo išleisti
Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto taryba
(2013 m. vasario 22 d., protokolas Nr. 6)

Recenzentai:

doc. dr. Inga Vidugirytė

doc. dr. Pavel Lavrinec

© Dagnė Beržaitė, 2013

© Vilniaus universitetas, 2013

IISBN 978-609-459-185-3

TURINYS

Įvadas / 7

Biografinis ir literatūrinis kontekstas / 16

„Pogrindis“ / 32

„Apie šlapią sniegą“ / 57

Vertimai / 68

„Maša guli ant stalo“ / 68

„Socializmas ir krikščionybė“ / 72

Literatūra / 76

„Ne tiek jau daug šiuolaikinės literatūros kūrinį taip skaitomi ir cituojami kaip Dostojevskio *Užrašai iš pogrindžio*. Apibūdinimas „žmogus iš pogrindžio“ įėjo į šiuolaikinės kultūros sąmonės leksikoną lygiai kaip ir jo herojus, kuris tarsi Hamletas, Don Kichotas, Don Žuanas ar Faustas, jau tapo simbolinis, vienas iš ryškiausių archetipinių reiškinių literatūroje. Nė viena knyga ar straipsnis apie dabarties kultūros situaciją nebus pilna be vienos ar kitos nuorodos į šią Dostojevskio figūrą. Kiekvienas reikšmingas dvidešimtojo amžiaus kultūros judėjimas – Nyčės mokymas, freidizmas, ekspresionizmas, siurrealizmas, kritikos teorija, egzistencializmas – „žmogų iš pogrindžio“ laikė „savu“; ir nors ne visi jį priimdavo kaip pranašišką, niekas niekada nesiginčijo dėl jo kaip gąsdinančio ar atstumiančio įspėjimo“¹.

JOSEPH FRANK, „Nihilism and Notes
from *Underground*“, *Sewanee Review*, 1961, 69, 1.

¹ Čia ir toliau vertimas iš anglų ir rusų kalbų mano – D. B.

ĮVADAS

Apie Fiodoro Dostojevskio kūrybos reikšmę parašyta tiek daug, kad niekas net nesiginčia, jog tas visas tekstų korpusas sudaro atskirą literatūrologijos ir literatūros istorijos sritį, kuriai rusų kalba sugalvoti net keli pavadinimai: „dostojevedenije“, „dostojevskovedinije“, „dostojevistika“. Vakarų pasauliui, ne ką mažiau tiriančiam Dostojevskio kūrybinį palikimą, priimtinesnis kitas pavadinimas – „Dostojevsky Studies“². Lietuvių kalba taip pat galėtume įvesti terminą – dostojevskologija. Bet kol kas, matyt, tokio poreikio nėra, nes nuoseklių šio rašytojo kūrybos studijų lietuvių kalba vis dar pasigendame, nors jos niekada, nuo pat dvidešimtojo amžiaus pradžios, Lietuvoje taip ir nebuvo nutrūkusios. Dostojevskio kūrybos recepciją Lietuvoje 1982 metais aprašė profesorė Birutė Masionienė³.

² Pasaulyje yra mažiausiai trys moksliniai leidiniai, reguliariai spausdinantys vien studijas apie Dostojevskio kūrybą ir gyvenimą (*Dostojevskij. Materialy i issledovaniya* (toliau – *Достоевский, Материалы и исследования*); Peterburgas; *Dostojevskij i mirovaja kultura* (toliau – *Достоевский и мировая культура*); Maskva, *Dostojevsky Studies*. Tubingen, Vokietija).

³ B. Masionienė, *Literatūrinių ryšių pėdsakais*. Vilnius, 1982. Vėliau šią studiją profesorė pratęsė straipsnyje: „Творчество Ф. Достоевского в контексте литовской литературы XX века“, *Literatūra*, 1992, 33 (2), 21–33. Su lietuviška dostojevskologija dvidešimtojo amžiaus pabaigoje – dvidešimt pirmojo pradžioje galima susipažinti straipsnyje: Д. Бержайте „Достоевский в Литве (Конец двадцатого – начало двадцать первого века)“, *Достоевский, Материалы и исследования*, т. 20.

Lietuvos literatūrologijoje susiklostė savita šio rusų rašytojo kūrybos samprata⁴. Nacionalinės recepcijos gerokai padidina pačių įvairiausių jo kūrybos vertinimų skaičių, taip pat nemažai pasako ir apie „priimančiąją“ kultūrą, jos tradicijas, politines, ideologines nuostatas⁵. Vien įsigilinus į Dostojevskio tekstų vertimų į lietuvių kalbą istoriją bei jų publikavimo ir leidimo logiką galima padaryti išvadą, kad dėl tam tikrų priežasčių mokslininkai paliko didelių spragų lietuviškojoje dostojevskologijoje.

Bendrą nuomonę apie rašytojo kūrybą ir jo vietą pasaulio literatūros kontekste formuoja ne tik akademinės monografijos⁶, ne tik universiteto profesorių paskaitos ar moksliniai straipsniai. Menininko populiarumas ir nuomonė apie jį pirmiausia priklauso nuo jo kūrybos prieinamumo plačiajam skaitytojui. Pavyzdžiui, angliškaiame pasaulyje pažintis su Dostojevskiu prasidėjo nuo *Užrašų iš mirusių namų*, parašytų 1862 metais, o išverstų į anglų kalbą 1875 metais, tiesa, kitu pavadinimu: *Palaidoti gyvi, arba dešimt Sibiro katorgos metų* (*Buried Alive: Or, Ten Years Penal Servitude in Siberia*). Unikalus, Vakarų pasauliui visai nepažįstamas pasakojimas apie rusų katorgą, tremtį, matyt, ir nulėmė tai, kad Vakaruose lig šiol Dostojevskis vertinamas už suteiktą galimybę pažvelgti į pačius tamsiausius rusiškos gaivališkos sielos užkulsius⁷.

⁴ Masionienė teisingai pažymėjo, kad, atsidūręs kitoje kultūroje, „kūrinys suauga ne vien su istorija, kultūra, bet ir tautos psichologija, pasaulėžiūra, nulemta istorinių – socialinių aplinkybių“, – *Literatūrinių ryšių pėdsakais*, 38.

⁵ Apie tai kaip tik bus pasakojama naujame, dvidešimto *Достоевский. Материалы и исследования* tomo numeryje, skirtame nacionalinių Dostojevskio kūrybos recepcijų apžvalgai.

⁶ Prie tokių priskirtume ir ilgametės Vilniaus universiteto profesorės Elenos Červinskienės knygą *Dostojevskis* (Vilnius: Margi raštai, 2004; pirmas knygos leidimas – 1971 metai).

⁷ Plačiau apie tai galima paskaityti straipsnyje: Д. Бержайте, „Из истории английского достоевсковедения“, *Literatūra*, 1999, 39 (2), 49–62.

O pirmasis į lietuvių kalbą išverstas Dostojevskio tekstas buvo *Brolių Karamazovų* fragmentas „Legenda apie Didįjį inkvizitorių“ (1922). Šio kūrinio pasirinkimas galėjo nulemti ir lietuviškosios dostojevskologijos ateitį: viena iš svarbiausių lietuvių autorių knygų apie Dostojevskį būtų emigracijoje parašyta filosofo Antano Maceinos studija tuo pačiu pavadinimu „Legenda apie Didįjį inkvizitorių“ (1946, Vokietija)⁸. Šiaip jau Lietuvoje visais laikais leidyklos pirmenybę teikdavo *Pažemintiems ir nuskriaustiesiems* (1862), romanui, kuris, mokslininkų nuomone, tikrai negalėtų pretenduoti į svarbiausių Dostojevskio kūrinių penketuką. Suprantama, kodėl būtent šis romanas „lyderiavo“ tarybinių laikų lietuviškojoje Dostojevskio leidimų istorijoje (sentimentalus, melodramiškas, kiek primenantis Čarlzo Dikenso kūrybą, su stipriu socialiniu akcentu, dėl to ideologiškai nepavojingas ir t. t.). Tačiau pelnytai kyla klausimas, kodėl būtent šis kūrinys jau atkurtos nepriklausomybės laikais buvo išleistas net keturis kartus? Įpročio galia? O gal žinių trūkumas? Apskritai, žvelgiant į skirtingu laiku Lietuvoje išleistus Dostojevskio kūrinius, susidaro įspūdis, kad vos ne iki pat dvidešimtojo amžiaus pabaigos Lietuvos skaitytojui buvo labiau žinomos rašytojo knygos, parašytos iki devynioliktojo amžiaus septintojo dešimtmečio pradžios. O tai – tik savitas įvadas į didžiąją rašytojo „Penkiaknygę“, kurią sudaro penki jo pagrindiniai romanai: *Nusikaltimas ir bausmė* (1866), *Idiotas* (1868), *Demonai*⁹ (1872), *Jaunuolis* (1875), *Broliai Karamazovai* (1880). Kaip rašė daugiau nei prieš šimtą metų rusų rašytojas, religinės ir filosofinės krypties literatūros kritikos atstovas Dmitrijus Merežkovs-

⁸ Apie Maceinos (1908–1987) „Legendą apie Didįjį inkvizitorių“ galima paskaityti minėtuose Masionienės darbuose, taip pat Margaritos Varlašinos straipsnyje „Великий Инквизитор“ А. Мацейны (к постановке проблемы)“, *Literatūra*, 1999, 37 (2) – 48.

⁹ Beje, romanas *Demonai* lietuvių kalba išleistas tik 1997 metais.

kis¹⁰, „tikrasis Dostojevskis, tas bebaimis dieviškų ir šėtoniškų gelmių tyrinėtojas, toks, kokį mes jį pažįstame, prasidėjo nuo *Nusikaltimo ir bausmės*. Visa, ką jis sukūrė anksčiau, tarsi priklauso [...] visai kitam rašytojui. Ir jei visa tai ir pranyktų, jo, kaip menininko ir ypač mąstytojo, paveikslas nė kiek nenukentėtų, – priešingai tik išsivalytų nuo viso to, kas jo kūryboje buvo atsitiktinumas ir netikra“¹¹.

Nors ir negalime visiškai pritarti Merežkovskio minčiai, kad ankstyvojo Dostojevskio tekstai, parašyti iki 1849 metų, tai yra iki Sibiro tremties ir tuoj po jos (šeštojo dešimtmečio pabaiga – septintojo pradžia), neturi jokios vertės, įsiklausyti į Merežkovskį vertėtų: religinio ir filosofinio Dostojevskio kūrybos aspekto formavimuisi didžiausią įtaką vis dėlto padarė kalėjimo ir tremties patirtis ir, palyginti, ilgas jos apmąstymas¹².

O štai *Užrašai iš pogrindžio* (1864), apysaka, kuri, pasak Vasilijaus Rozanovo¹³, yra „pirmasis kertinis Dostojevskio literatūrinės veiklos akmuo“¹⁴, nuo kurio ir prasideda tas „tikrasis“ Dostojevskis, rašytojas – genialus mąstytojas, filosofas, meninėje formoje užfiksavęs visus matomus ir nematomus žmogaus siekius ir ambicijas, jo neįtikėtinus sielos ir minties vingius, kerteles, paslaptis ir galimybes,

¹⁰ Dmitrijus Merežkovskis (1866–1941) – taip pat vienas iš ryškiausių rusų simbolizmo atstovų.

¹¹ Д. Мережковский, *Религия Л. Толстого и Достоевского*. СПб.: Мир искусства, 1902, 157.

¹² Išėjęs iš kalėjimo, Dostojevskis ne iš karto ėmėsi rašyti: praėjo penkeri metai, kol rašytojas grįžo prie kūrybinės veiklos. 1859 metais, po ilgos, dešimties metų pertraukos, buvo parašytas pirmasis po katorgos periodo tekstas – apysaka *Dėdulės sapnas*.

¹³ Vasilijus Rozanovas (1856–1919) – rusų literatūros kritikas, publicistas ir filosofas, vienas iš pirmųjų religinės ir filosofinės dostojevskologijos pradininkų, 1891 metais parašė garsiąją Dostojevskio kūrybos studiją „Legendą apie Didįjį inkvizitorių“.

¹⁴ В. Розанов, „Легенда о Великом инквизиторе“, *Несовместимые контрасты жизни*, Москва: Искусство, 1990, 73.

į lietuvių kalbą buvo išversta tik 2010 metais, tai yra praėjus beveik šimtui trisdešimt metų po rašytojo mirties (1881)¹⁵. Dar įdomiau, kad apie šią apysaką kaip svarbią buvo užsimenama ir lietuvių autorių monografijose apie Dostojevskį (Elena Červinskienė, *Dostojevskis*, Laimonas Inis, *Dostojevskis: biografinė apybraiža*, Kaunas, 1999) arba net gausiai cituojama 1996 metais į lietuvių kalbą išverstoje Michailo Bachtino knygoje *Dostojevskio poetikos problemos*.

Tokia situacija, kai tekstas analizuojamas lietuvių kalba, nors jis pats lietuvių skaitytojui, neskaitančiam kitomis kalbomis, dar nežinomas, yra paradoksali. Tačiau pasaulinėje Dostojevskio recepcijos istorijoje taip nutinka tikrai ne pirmą kartą: dar 1902 metais Didžiojoje Britanijoje buvo išleisti atskiri Merežkovskio dialogijos *Levas Tolstojus ir Dostojevskis* fragmentai, tarp jų ir pastabos apie *Užrašus iš pogrindžio*, nors pačią apysaką, kaip ir daugumą kitų Dostojevskio kūrinių, tada buvo galima perskaityti tik rusiškai. Tiesa, panašūs literatūrologiniai „nesusipratimai“ dažniausiai iškildavo dvidešimtojo amžiaus pradžioje. Lietuvoje tai pasikartotojo kur kas vėliau. Kita vertus, iš apysakos, kurios vardo neturintis herojus dažnai literatūroje tiesiog vadinamas „paradoksalistu“¹⁶, galima laukti visko.

¹⁵ Palyginti paminėsime, kad išsami šios apysakos studijų, parašytų anglų kalba, apžvalga buvo padaryta dar 1975 metais (M. P. Rice, „Current Research in the English language on *Notes from Underground*“, *International Dostoevsky Society. Bulletin*, Pittsburg, 1975, November, 24–35).

¹⁶ Pirmuoju „paradoksalistu“ savo herojų apysakos pabaigoje pavadino autorius, o vėliau šis terminas įsitvirtino ir dostojevskologijoje. Pavyzdžiui, vienas iš pirmųjų jį 1936 metais pavartojo Konstantinas Močiulskis savo knygoje apie Dostojevskį (К. Мочульский, „Достоевский“, *Гоголь, Соловьев, Достоевский*, Москва: Республика, 1995, 339). Greitai šis terminas prigijo ir kitų rusų mokslininkų darbuose, ypač tų, kurie pabrėžia filosofinį apysakos aspektą, taip pat rašytojo stilių, ypač išraiškingai joje atsiskleidusį. Žiūrėti, pavyzdžiui, О. Семак, „Человек из подполья Достоевского как философ постмодернизма, или искушение свободой“, *Достоевский и мировая культура*, Москва: Классика плюс, 1998, 10, 7.

Ši studija yra vienas iš pirmųjų bandymų plačiau supažindinti lietuvių ir visų pirma studentų auditoriją su šiuo devynioliktajam amžiui gal kiek neįprastu Dostojevskio tekstu, kurį daugelis mano esant modernizmo eros literatūroje pradžia¹⁷ ir kuris Lietuvoje ilgą laiką buvo jei ne pamirštas, tai nutylimas. O juk be *Užrašų iš pogrindžio* sunku suprasti, ko blaškosi Radionas Raskolnikovas ar Ipolitas Terentjevas, ko kankinasi Kirilovas, Ivanas Karamazovas ar bet kuris kitas Dostojevskio romanų veikėjas, ieškantis atsakymų į esminius būties klausimus. Pagaliau, kodėl nepabandyti rasti atsakymą į klausimą, kodėl būtent ši Dostojevskio kūrinį Česlovas Milošas¹⁸, savo ruožtu, sekdamas mąstytoju Levu Šestovu¹⁹, teigė esant vienu iš svarbiausių Dostojevskio kūryboje²⁰.

Apysaką *Užrašai iš pogrindžio* tik perskaityti neįmanoma. „Perskaityti“ – tai ir suprasti, iki galo išsiaiškinti, perprasti visoje jos galimybių ir matymų amplitudėje. Kiek skaitytojų, tiek nuomonių, tiek recepcijos laukų. Visada atrodys, kad dar ne viskas, dar nepakankama, dar ne taip. „Tekstai, pasakojantys apie „pogrindį“, iš principo negali baigtis“²¹. Čia būtų galima pritaikyti ir rusų filosofo Semio-

¹⁷ D. Denby, „*Записки из подполья* как предисловие к будущему“, <http://weekend.ria.ru/books/20120617/675090989.html> (2012-12-17).

¹⁸ Su Milošo požiūriu į Dostojevskio kūrybą galima susipažinti Ingos Vidugirytės straipsnyje „Požiūris į Rusiją Česlavo Milošo – „paskutinio LDK piliečio“ – eseistikoje“ (*Česlavo Milošo kūryba: modernioji LDK tąsa*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, 190–232).

¹⁹ Levas Šestovas (1866–1938), rusų filosofas, vienas iš rusų ir Europos religinio egzistencializmo pradininkų.

²⁰ Milošas rašė: „*Užrašus iš pogrindžio* Šestovas (ne jis pirmas, apie tai jau buvo užsiminęs ir Vasilijus Rozanovas) laikė pačiu didžiausiu Dostojevskio kūriniu, o visi kiti jo vėliau parašyti stori romanai – tik komentarai ar bandymas įminti paslaptį, išdėstyti *Užrašuose*“ (Ч. Милош, „Шестов, или О чистоте отчаяния“, *Л. Шестов, Киргегард и экзистенциальная философия*. Москва: Прогресс-Гнозис, 1992, VI).

²¹ В. Бирюков, „Антигерой“, http://magazines.russ.ru/novyj_mi/2007/2/bi11.html (2012-12-04).

no Franko mintį apie kitą, ne mažiau „paslaptinę“ Dostojevskio tekstą – „Legendą apie Didįjį inkvizitorių“: „Tokio teksto aiškinimas visada ginčytinas, nes jo samprata priklauso nuo dvasinės skaitytojo patirties ir jos gylio.“²² Pridursim, dar ir nuo literatūrinės ir filosofinės skaitytojo patirties, pasaulėjautos, jo skonio, interesų ar net nuotaikos. Todėl nesiūlome pasidalyti universaliu apysakos „perskaitymu“, greičiau tik nurodysime keletą skaitymo strategijų, tikėdamiesi, kad jos paskatins savarankiškai gilintis į šį iki galo nepapildinamą tekstą, kuriame kiekvienas gali rasti daug nauja ne tik apie Dostojevskį, bet ir apie save, apie savo pasaulį.

Kas žmogui gali būti svarbiau nei jis pats? Kaip sakė *Užrašų iš pogrindžio* herojus: „... apie ką padorus žmogus gali kalbėti su didžiausiu malonumu? Atsakymas: apie save.“²³ Ir tegul tai apysakos herojaus, o ne jos autoriaus frazė. Ji puikiai apibūdina tiek teksto herojaus minčių universalumą, tiek visų literatūros kūrinių paskirtį – skaityti siekiant geriau suprasti, kas esi pats. Dar Sokratas teigė, kad svarbiausia yra pažinti save patį.

Religinės krypties rusų filosofai ir literatūros kritikai Dmitrijus Merežkovskis, Levas Šestovas, Nikolajus Berdiajevas²⁴, Semionas Frankas, Aronas Šteinbergas²⁵ ir kiti, vieni pirmųjų pripažinę šios apysakos svarbą rašytojo kūrybos kontekste, apysakos herojų buvo

²² С. Франк (1877–1950), „Легенда о Великом Инквизиторе“, *О Великом Инквизиторе. Достоевский и последующие*, Москва: Молодая гвардия, 1991, 243.

²³ Toliau *Užrašų iš pogrindžio* puslapiai bus nurodomi tekste skliaustuose (265). Cituosime pagal leidinį: F. Dostojevskis, *Apysakos I*, Vilnius: Margi raštai, 2010.

²⁴ Nikolajus Berdiajevas (1874–1948), rusų filosofas, religinio egzistencializmo atstovas, 1923 metais emigracijoje, Čekijoje, parašęs knygą *Dostojevskio pasaulėjauta*.

²⁵ Aronas Šteinbergas (1891–1975), rusų rašytojas, filosofas, 1923 metais emigracijoje, Vokietijoje, parašęs knygą *Dostojevskio laisvės sistema*.

linkę tapatinti su jos autoriumi. Traktuojantiems Dostojevskį visų pirma kaip nacionalinį rusų filosofą, o ne kaip rašytoją, menininką, tarsi buvo „naudinga“ užmiršti, kad ši rašytojo apysaka – grožinis tekstas, o ne filosofinis traktatas²⁶. Filosofinės idėjos meniniame tekste paprastai apauga naujomis prasmėmis ir dažnai tampa dar sudėtingesnės. Viena – tiesiogiai, be tarpininkų, priimti mąstytojo koncepciją, visai kita – „išlukštenti“ idėją, apvilkta literatūrinio personažo „kostiumu“²⁷. Beje, Dostojevskis, kaip ir daugelį kitų dalykų, numatė ir šį: *Užrašų iš pogrindžio* tekstas prasideda pastaba, kad *Užrašų* „autorius“, kaip ir jo herojaus vardu papasakota istorija, – išgalvoti. Tokia ta Dostojevskio kūrybos maniera: visiems savo personažams, net ir tiems, kuriems „negailima“ satyros ar paniekos, net itin „nesimpatingsiems“, tikrasis autorius dažnai „atiduoda“ savo paties samprotavimus, argumentus ar įsitikinimus²⁸.

Šiandien dostojevskologai, ir ne tik jie, bet ir visi tiriantys literatūros klasikos palikimą, pripažįsta, jog kiekvienai naujai skaitytojui

²⁶ Dvidešimtojo amžiaus pradžios rusų religinės filosofijos atstovai Rusijos ateitį siejo su neišvengiamu religijos idealų prisikėlimu rusų visuomenėje, apie ką, jų manymu, rašė Dostojevskis. Rusijos revoliuciją išvakarėse suaktyvėjęs visuotinis pokalbis apie krikščioniškąsias vertybes kartais vadinas religiniu Rusijos renesansu.

²⁷ Analogiška ir „Legendos apie Didįjį inkvizitorių“ interpretavimo situacija: dauguma filosofų, tarp jų ir Antanas Maceina, analizuodami „Legendoje“ iškeltas problemas, tarsi „užmiršta“, kad romane jas dėsto ne Dostojevskis, o jo herojus Ivanas Karamazovas, personažas, turintis savo charakterį, savo gyvenimo istoriją ir logiką. Nuo šio personažo interpretacijos ir jo funkcijos romane vertinimo priklauso ir Ivano „sukurtos“ legendos samprata.

²⁸ „Nors Dostojevskis ir kritiškai vertina savo herojų, vis tik jam Fiodoras Michailovičius „atiduoda“ daugelį savo paties pažiūrų“, – Т. Джермакович, „Диалог с западной философской традицией в *Записках из подполья Достоевского*“, *Достоевский и мировая культура*, Москва: Классика плюс, 2009, 25, 152; P. Brian, „Study Guide for Dostoevsky: *Notes from Underground*“, http://public.wsu.edu/~brians/hum_303/underground.html (2012-09-01).

kartai būtini nauji literatūros kūrinių komentarai. Daug literatūros ir gyvenimo reiškinių, realių, vardų nueina praeitin, ir tai, kas, pavyzdžiui, devynioliktojo amžiaus pradžios ar vidurio skaitytojui buvo įprasta, šiandien atrodo neįtikėtina. Ir atvirkščiai²⁹. Taigi, kai kuriuos dalykus priminti, „prikelti“ tiesiog būtina, kaip ir skaityti patį klasiką tekstą pasitelkus pagalbon jo komentarus. Todėl šios Dostojevskio apysakos studija galėtų būti naudinga studijuojantiems devynioliktojo amžiaus rusų literatūrą, Fiodoro Dostojevskio kūrybą, besigilintiems į rusų romano ar rusų ir Vakarų literatūrų ryšius, literatūros ir filosofijos sąveikos klausimus, paskaitų apie rusų ir stačiatikių kultūrą klausytojams.

Studija sudaryta iš keturių dalių. Pirmoje dalyje „Biografinis ir literatūrinis kontekstas“ pasakojama *Užrašų iš pogrindžio* kūrimo istorija, aptariami kai kurie rašant šią apysaką aktualūs Dostojevskio biografijos, jo kūrybos evoliucijos, to meto rusų literatūros situacijos klausimai. Antroje ir trečioje studijos dalyse, pavadintose taip pat kaip ir du Dostojevskio apysakos skyriai „Pogrindis“ ir „Apie šlapią sniegą“, analizuojamos pagrindinės jų idėjos ir poetika. Paskutinėje dalyje „Vertimai“ pateikiami dviejų iki šiol lietuvių kalba nežinomų Dostojevskio fragmentų „Maša guli ant stalo“ ir „Socializmas ir krikščionybė“ vertimai. Šie nebaigti rašytojo tekstai, parašyti tuo pačiu metu kaip ir *Užrašai iš pogrindžio*, ne tik dar vieni *Užrašų iš pogrindžio* komentarai, bet ir Dostojevskio filosofinės kūrybos įvadas.

²⁹ Pavyzdžiui, Aleksandro Puškino romano *Eugenijus Oneginas* skaitytojais, rašytojo amžininkai, ilgai negalėjo „susitaikyti“ su naujoviška rašytojo „pasiplepėjimo“ maniera, taip pat pati romane aprašyta meilės istorija tada daug kam atrodė neįtikėtina, neįmanoma. Tačiau tai, kad romanas parašytas eilėmis, atvirkščiai, atrodė įprasta. O šiandien būtent šis paskutinis aspektas ir sulaukia daugiausia „jaunų“ skaitytojų nuostabų, kai pati Onegino ir Tatjanos meilės istorija jau, rodos, tapo nusibodusi, o ir „familiarus“ autoriaus dialogas su skaitytoju šiandien nebėra naujiena.

BIOGRAFINIS IR LITERATŪRINIS KONTEKSTAS

Prieš pradėdami gilintis į patį apysakos tekstą, supažinkime su jo rašymo kontekstu. Pradėkime nuo apysakos biografinio konteksto, galinčio padėti suprasti, kodėl Dostojevskio kūryboje apskritai dominuoja niūrios nuotaikos, nors skaitytojui paliekama rusenanti viltis. Ir nors yra daugybė paaiškinimų, kodėl Dostojevskį kūryboje labiau traukė tamsiosios gyvenimo pusės³⁰, niekas nepaneigs, kad toks gyvenimo matymas – pati natūraliausia reakcija į tai, kas vyko aplink jį.

Užrašai iš pogrindžio pirmą kartą išspausdinti 1864 metais, pirmuose keturiuose brolių Dostojevskių (Fiodoro ir jo vyresnio brolio Michailo) leidžiamuose žurnalo *Epocha*³¹ numeriuose. 1864 metai –

³⁰ Vieną iš įdomesnių paaiškinimų pasiūlė Josifas Brodskis: „Gėris, o tai ir yra Krikščionybė, domino Dostojevskį tikrai ne mažiau nei blogis. Tačiau rašytojas puikiai išmoko vieną klasicizmo epochos pamoką: norėdamas išdėstyti savo argumentus, privalai įsigilinti ir į jiems prieštaraujančius. Ir šis procesas tave gali patraukti kur kas daugiau, nei tikėjaisi, nors ir lieki ištikimas savo išankstiniams įsitikinimams“ (И. Бродский, „О Достоевском“, <http://www.rulit.net/books/o-dostoevskom-read-56169-1.html> [2012-12-15]).

³¹ Žurnalas *Epocha* – antrasis brolių Dostojevskių žurnalas. Pirmasis, pavadinimu *Vremia*, buvo pradėtas leisti 1861 metais, bet po dvejų metų buvo uždarytas apkaltinus leidėjus antipatriotinėmis ir polonofilinėmis nuotaikomis. Pagrindinė jų priežastis – 1863 metų balandžio mėnesio numeryje išspausdintas Nikolajaus Strachovo, publicisto, literatūros kritiko ir filosofo, straipsnis pavadinimu „Lemtingas klausimas“, kuriame buvo keliamas „lenkiškų reikalų“ klausimas, kuris tada, po Lenkijos – Lietuvos sausio sukilimo numalšinimo, pats savaime buvo vertinamas kaip „pavojingas“. Antrasis žurnalas *Epocha* buvo pradėtas leisti 1864 metų sausį, tačiau vos po pusant-

itin nelengvas laikas rašytojo asmeniniame gyvenime. Tiesa, čia ir vėl sulauksime klausimo: o kada rašytojui gyvenime buvo lengva, ypač, kai lygini jo žmogišką patirtį su kitų rašytojų patirtimi. Vis dėlto tik *Užrašai iš pogrindžio* buvo apsupti ypač niūraus konteksto: Dostojevskis juos kūrė sėdėdamas prie mirštančios nuo džiovos žmonos Marijos Dmitrijevnos Dostojevskajos – Isajevos patalo³². Ji mirė 1864 metų balandžio 15 dieną, o *Užrašai iš pogrindžio* dalimis buvo spausdinami tų metų kovo – birželio mėnesiais³³. Čia reikėtų priminti, kad Dostojevskis savo tekstų pradžią žurnalams dažnai atiduodavo dar neturėdamas viso kūrinio galutinio varianto, kartais net nežinodamas, kaip jį baigti³⁴. Taigi, 1864 metų pavasaris buvo ypač įtemptas laikas, kurį sunkino dar ir leidėjo darbas *Epochoje*, žurnale, kurio egzistavimui buvo būtina gauti kokių nors rusų rašytojų kūrinių, nes save vertinantys autoriai nieko nenorėjo

rų metų, daugiausia dėl skolų bankams, buvo uždarytas. Vėliau Fiodoras Dostojevskis dar ne kartą dalyvaus vadinamųjų storų rusiškų žurnalų leidyboje: nuo 1873 iki 1874 metų redaguos prieštarinčiai dėl savo konservatyvumo ir reakcingumo vertinamo kunigaikščio Vladimiro Meščerskio žurnalą *Graždanin*; o 1876, 1877 ir 1880 metais nereguliariai, su pertraukomis, susidariusiomis dėl *Brolių Karamazovų* rašymo, taip pat dėl pablogėjusios sveikatos, leis unikalų autorinį žurnalą *Dnevnik pisatelja*, kuriame ves taip būtiną rašytojui „tiesioginį“ dialogą su skaitytojais.

³² Iš karto po jos mirties Dostojevskis parašė esė *Maša guli ant stalo*, kurio vertimą pateikiame šių *Dostojevskio skaitinių* pabaigoje.

³³ Viename iš laiškų Dostojevskis prašo brolio neskubinti jo greičiau rašyti naują apysaką žurnalui, nes „reikės daryti nuo jo nepriklausančią pertrauką – palaidoti žmoną“ (Ф. М. Достоевский, „Письма“, *Собрание сочинений в 15 т.*, СПб.: Наука, 1996, 15, 241.)

³⁴ Šiuo požiūriu ypač įdomi *Nusikaltimo ir baismės* (1866) publikavimo istorija: pirmos romano dalys jau buvo Michailo Katkovo žurnalo *Russkij vestnik* leidykloje, o rašytojas dar nežinojo, kuo baigsis jo romanas, kuri Radiono Raskolnikovo idėja – napoleoniškoji ar humanistinė – nugalės.

pasiūlyti tada beveik niekam nežinomam leidiniui³⁵. O ir kito darbo žurnale tuomet buvo ypač daug³⁶. Visą žurnalo leidybos veiklą teko atlikti vienam, be brolio: tų pačių metų kovo pabaigoje nuo skarlatinės mirė Michailo duktė Varia. Mylimiausiojo brolio, su kuriu rašytojas nuo pat vaikystės buvo itin artimas³⁷, skausmas tik padvigubino rašytojo išgyvenimus. Jį slėgė ir kaltės jausmas prieš mirštančią žmoną. Dar Marijai Dmitrijevnei gyvai esant, Dostojevskis buvo užmezgęs aistringiausią, svarbiausią meilės romaną su jauna emancipuota mergina Apolinarija Suslova, su kuria 1862 metais kartu keliavo po Vakarų Europą³⁸. Beje, viena ryškiausių mūsų

³⁵ Pavyzdžiui, žinoma, kad F. Dostojevskis turėjo įdėti daug pastangų, kad išprašytų savo žurnalui Ivano Turgenevo apysaką *Šmėklos*.

³⁶ Dostojevskis vėliau teisins savo brolių Michailą, apie kurį to paties žurnalo bendradarbis poetas ir kritikas Apolonas Grigorjevas rašė: „... nereikėjo jam (Michailui Dostojevskiiui) didelį Fiodoro Dostojevskio talentą varyti kaip kokį pašto arklį, reikėjo saugoti jį ir prilaikyti nuo feljetoninės veiklos, kuri iki galo pribaiigs jį ir kaip rašytoją, ir fiziškai“ – Ф. Достоевский, „Примечание к статье Н. Страхова ‘Воспоминание об Апполоне Александровиче Григорьеве’“, *Собрание сочинений в 15 т.*, 1993, 11, 376.

³⁷ Ypatingą dviejų brolių ryšį rodo Michailo, dažnai vadinamo tiesiog Mich-Mich, laiškas Fiodorui Dostojevskiiui iš karto po Marijos Dmitrijevnos mirties: „... nuo pat mūsų išsiskyrimo, taip ilgai ir daug galvojau apie tave, apie tavo nesibaigiančias kančias [...], kad ir pats kentėjau tavo kančia“, – „Письмо М. М. Достоевского к Ф. М. Достоевскому от 18 апреля 1864 года“, *Достоевский. Материалы и исследования*, Ленинград: Наука, 1985, 6, 553.

³⁸ Apie asmeninį Dostojevskio gyvenimą galima paskaityti ir lietuvių kalba išleistoje Marko Slonimo knygoje *Trys Dostojevskio meilės*, Vilnius: Margi raštai, 2005. Siekiantiems susipažinti su akademiškesniu asmeninio rašytojo gyvenimo faktų interpretavimu skirta L. Saraskinos knyga *Возлюбленная Достоевского. Аполлиария Сулова: биография в документах, письмах, материалах*. Москва: Согласие, 1994. Apie Dostojevskio ir Suslovos kūrybinį dialogą rašyta ir straipsnyje: Д. Бержайте, „А. П. Сулова и Ф. М. Достоевский: „чужие“ и „свой““ (*Literatūra*, 2005, 47 (2), 26–37).

laikų Dostojevskio kūrybos specialistų Liudmila Saraskina *Užrašus iš pogrindžio* naujausioje savo knygoje *Dostojevskis* siūlo perskaityti kaip kūrinį, kuriame svarbiausia tampa asmeninės laimės siekimo problema³⁹, o tai rusų literatūroje dažnai buvo laikoma žmogiško egoizmo sinonimu⁴⁰. Tragiškumo kulminacija *Užrašų iš pogrindžio* kūrimo ir publikavimo istorijoje pasiekama, kai netikėtai miršta brolis Michailas. Virš rašytojo galvos pakimba didžiulės žurnalo ir asmeninės brolio skolos, kurias Fiodoras Dostojevskis turės mokėti vos ne visą likusį gyvenimą. Bet ir tai dar nebuvo pabaiga – netrukus mirė ir kitas Dostojevskio žurnalistinės veiklos bendražygis – poetas ir kritikas Apolonas Grigorjevas⁴¹.

Šis niūrus gyvenimo kontekstas padiktuoja ir atitinkamą apysakos intonaciją, itin dramatišką ir atšiaurią, persunktą apmąstymų apie kančias ir jų prasmę trumpame mirtingo žmogaus gyvenime. Neatsitiktinai vienas iš apysakos skyrių pavadintas „Apie šlapią sniegą“. Antroje apysakos dalyje pagrindinis apysakos veikėjas ke-

³⁹ Saraskina rašo apie tuometę Dostojevskio situaciją: „Jis (Dostojevskis) puičiai suprato, kad jo meilė Marijai Dmitrijevai paskutiniiais jų vedybų metais nebuvo nei pasiaukojanti, nei nuoširdi, kad vardan tos meilės jis nepaaukoko nei savojo „aš“, nei savo darbo, nei savo aistringų prisirišimų. Bet jis niekada ir nemanė tai esant gera ir teisinga, niekada neteigė jai savo teisės būti šaltu egoistu, niekada nejautė to, ką jautė jo herojus, piktas ir tulžingas „žmogus iš pogrindžio“ [...] Sugebėjimas giliai pažvelgti į savo paties sielą, neįtikėtina drąsiai atskleisti amžino ir visuotinio egoizmo įstatymą savo širdyje – šis sugebėjimas mirštant žmonai, tais mėnesiais suteikė jam dvasinių ir kūrybinių resursų išvysti klaišką *pogrindžio tragizmą*, parodyti jo išsigimusių pusę, jo kančią ir saviplaką, jo neišvengiamumą ir negrįžtamumą“ (Л. Сараскина, *Достоевский*, Москва: Молодая гвардия, 2011, 391).

⁴⁰ Apie tai rašė ir Ivanas Turgenevas romane *Bajorų gūžta* (1859), apie tai – ir Levas Tolstojus *Anoje Kareninoje* (1875–1877).

⁴¹ Grigorjevas dar spėjo perskaityti Dostojevskio apysaką, kuri jam, tada vos ne vieninteliam, itin patiko. Grigorjevas net yra pasakęs Dostojevskiui, kad šis tokia maniera turėtų rašyti ir toliau.

lis kartus užsimindamas apie mirtį pamini „kapo pliužą, bjaurastį, šlapią sniegą“ (355). Įdomu, kad ir kituose savo kūrinuose, fantastiniuose apsakymuose *Pupa* (1873) ir *Juokingo žmogaus sapnas* (1877)⁴² Dostojevskis tęs pokalbį apie šalčio, sniego ir drėgmės sąsajas su mirties ir kapo tema⁴³. Taip Dostojevskio kūryboje įsitvirtina „šlapio sniego“ kaip mirties metafora, „padiktuota“ realių, artimiausių žmonių mirčių išgyvenimo.

Filosofas Šestovas „paradoksalisto“ mintis ir jausmus perkėlė į egzistencializmo kalbą⁴⁴. Asmeninis ribinės situacijos išgyvenimas, neišvengiamas susidūrimas su mirtimi, svetimo skausmo susiliejimas su savuoju, nenugalima vienvė, beviltiškumas ir beprasmybė, paguodos iliuzija, maištas prieš nusistovėjusią tvarką pagimdė *Užrašus iš pogrindžio* ir jų herojaus filosofiją. Ir šis Dostojevskio kūrinys – tai ne šiaip „dieviškas žaidimas“, kurio, pavyzdžiui, Vladimiras Nabokovas ieškojo Dostojevskio kūryboje⁴⁵. Tai pats tikriausias košmaras, kuriame Dostojevskis gyveno tik vieną 1864 metų pusmetį.

Taip bus ir toliau. Dostojevskio ir jo veikėjų gyvenime⁴⁶ idėjos gims ne tik iš kūrybinio polėkio ar, atvirkščiai, gyvenimo nuobodulio.

⁴² *Juokingo žmogaus sapno* bevardis herojus kartais traktuojamas kaip „paradoksalisto“ idėjų tęsėjas ar tiesiog jo „dvynys“ – R. Neuthauser, „*The Dream of a Ridiculous Man: Topicality as a Literary Devise*“, *Dostoevsky Studies*, 1993, 1, 175–190.

⁴³ *Juokingo žmogaus sapne* tik ką palaidotas apsakymo veikėjas kenčia dar ir fiziškai: pro jo karsto dangtį įkyriai kapsi vanduo ir skausmingai šąla kojų pirštai.

⁴⁴ Apie Dostojevskio recepciją Šestovo knygose rašoma: 1) А. Фришман, „Достоевский и Киргегад: диалог и молчание“ *Достоевский в конце XX века*, Москва: Классика плюс, 1996, 575–592; 2) В. Туниманов, „Преодоление самоочевидностей“ Льва Шестова и подпольный парадоксалист“, *Достоевский и мировая культура*, 2001, 16, 89–109.

⁴⁵ В. Набоков, „Достоевский“, http://bookworm-quotes.blogspot.com/2009/02/blog-post_06.html (2012-09-21)

⁴⁶ Apie Dostojevskio kūrybos biografiškumą jau minėtoje knygoje rašo ir Saraskina.

Jos rasis iš dar vieno šaltinio – kančios. Radionas Raskolnikovas savo straipsnį „Stipriojo teisę į kraują“ sukurs siekdamas suvokti, kodėl pasaulyje vieni kenčia daugiau nei kiti, kodėl vieni stiprūs, kiti silpni ir, svarbiausia, tarp kurių jis pats? Ipolitas Terentjevas savo „Išpažintį“ parašys skaičiuodamas paskutines gyvenimo dienas (*Idiotas*). Žmogaus-dievo ir Dievo-žmogaus koncepcija atsiras neradusio gyvenimo prasmės ir todėl nusižudyti nusprendusio Kirilovo galvoje (*Demonai*); „Legenda apie Didįjį Inkvizitorių“ – Ivano Karamazovo (*Broliai Karamazovai*) kūrinys, žmogaus, niekaip negalinčio susitaikyti su vaikų kančia, ir ne abstrakčia, išgalvota, o pačia tikriausia⁴⁷.

„Pogrindžio paradoksalisto“ mintys apie gyvenimą ir save, kaip jau rašėme, tai ir asmeninės Dostojevskio dramatos atspindys. Pasak Berdiajevo, „Dostojevskis pats buvo pogrindžio žmogus“⁴⁸. Ir Berdiajevui, ir Šestovui šiuo požiūriu pritarė ir vienas iš svarbiausių visų laikų Dostojevskio kūrybos ir biografijos žinovų Leonidas Grossmanas, teigęs, kad „*Užrašai iš pogrindžio*“ – vienas iš labiausiai apnuogintų Dostojevskio puslapių. Niekada daugiau jis taip išsamiai, taip atvirai nebuvo atvėręs kitiems nedemonstruojamą savo sielos slėptuvių⁴⁹. Pasakyta metaforiškai, bet dėl to tik dar stipriau. Nors asmeniniai menininko išgyvenimai tiesiogiai teksto audinyje ir nematomi, vis dėlto jų dėka juntama bendra teksto melodija, kurios įvaizdį Dostojevskis pasitelkė ir viename iš laiškų broliui pristatydamas būsimą šio kūrinio temą: „... muzikos perėjimas [...] ir viskas baigiasi katastrofa.“⁵⁰

⁴⁷ Dauguma *Brolių Karamazovų* epizodų, pasakojančių apie vaikelių kančias, „pasiskolinti“ iš to meto Rusijos spaudos.

⁴⁸ Н. Бердяев, „Трагедия и обыденность“, http://www.vehi.net/berdyayev/shestov3.html#_ftn1 (2013-01-04)

⁴⁹ Л. Гроссман, *Достоевский*, Москва: Молодая гвардия, 1965, 299.

⁵⁰ Ф. Достоевский, „Письма“, *Собрание сочинений в 15 т.*, СПб.: Наука, 1996, 15, 243.

Visiškai „atskirti“ rašytojo gyvenimo tekstą nuo kūrinio teksto kol kas pavyko tik Bachtinui. Bet ir Bachtiną už tai ne sykį kritikavo⁵¹. Akivaizdu viena: Dostojevskis taip „suabstraktina“ individualaus žmogaus portretą vieno bevardžio personažo paveikslu, „sukoncentruoja“ atskiro žmogaus jausmus ir mintis, kad detali ir išsami herojaus „biografija“ tampa nebereikalinga. Užtenka kelių antros dalies epizodų, ir herojaus kilmė ir genezė tampa aiški.

Užrašuose iš pogrindžio gimė vienas iš pirmųjų literatūros „antiherojų“, kaip save pavadina pagrindinis apysakos veikėjas (380), žmogus, „visiškai abejingas moralei, neturintis su ja jokių sąlyčio taškų⁵², „nutrynęs“ visus įprastus literatūrinio herojaus bruožus, o kartu ir skirtumus tarp neigiamų ir teigiamų herojų, tai, kas buvo būdinga to meto literatūros tradicijai. *Užrašų iš pogrindžio* protagonistas – „vidutinis“, niekuo konkrečiai neišsiskiriantis žmogus, tarsi būtų visai be savybių⁵³. „Žmogus iš pogrindžio“ – tai žmogus apskritai. Jo dėka ir galima kalbėti apie universalias žmogaus problemas. Ir tai dar viena priežastis, kodėl egzistencialistai „žmogų iš pogrindžio“ laiko vienu iš pagrindinių savo pirmtakų⁵⁴.

⁵¹ Plačiau apie Bachtino knygos *Dostojevskio poetikos problemas* kritiką galima paskaityti straipsnyje: Д. Бержайте, „О некоторых аспектах современного западного дostoевковедения“, *Literatūra*, Vilnius, 40 (2), 2000, 101–109.

⁵² В. Бирюков, „Антигерой“.

⁵³ Vienas iš intelektualiausių dvidešimtojo amžiaus austrų rašytojo Roberto Musilio romanas *Žmogus be savybių* (1920–1942), kaip ir daugelis kitų modernistinių kūrinių, buvo parašytas ne be Dostojevskio įtakos. Skaityti apie tai straipsnyje: А. Пушкарев „Достоевский и Музиль: возрождение высокой трагедии“, *Wiener Slawistischer Almanach*, 1993, 31, 75–98.

⁵⁴ Ф. Каутман, „Рождение антигероя (по поводу *Записок из подполья Достоевского*)“, *Dostoevsky Studies, International Dostoevsky Society*, 1977, November, 88.

Tarp dostojevskologų vyrauja nuomonė, kad vienas rašytojo tekstas yra visų jo anksčiau parašytų tekstų tąša: „Tam tikra prasme, – rašo O. Semak, – kiekviena nauja rašytojo knyga veda dialogą su ankstesne.“⁵⁵ Bachtinas taip pat rašė, kad Dostojevskio kūryba – tai „žodis kreipimasis, žodis dialogiškai susiliečiantis su kitu žodžiu, žodis apie žodį, nukreiptas į žodį“⁵⁶. Gal todėl Dostojevskio knygų finalai „atviri“, paliekantys neatsakytų klausimų naujiems kūriniams?⁵⁷ *Užrašuose iš pogrindžio*, beje, taip pat „nepabaigtuose“⁵⁸, nepaisant jų novatoriškumo, Dostojevskis tęsia jau anksčiau kūryboje pradėtas temas. Viena iš jų gražina mus į rašytojo kūrybos kelio pradžią.

1846 metais Dostojevskis išspausdino antrą savo apysaką *Antrininkas*. Tada ji, kitaip nei pirmas Dostojevskio romanas *Vargo žmonės*, neturėjo pasisekimo. Skaitytojai neįvertino psichologinio jauno rašytojo meistriškumo. Nebuvo pastebėtos ir jauno rašytojo pastan-

⁵⁵ O. Семак, „Человек из подполья“ Достоевского как философ постмодернизма, или Искушение свободой“, 8.

⁵⁶ M. Bachtin, *Dostojevskio poetikos problemos*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 281. Bachtinas rašė turėdamas galvoje kitų autorių kūrybą, bet ši jo mintis metaforiškai pritaikoma ir nurodant paties Dostojevskio santykį su jo anksčiau parašytais tektais.

⁵⁷ Šiuo požiūriu didžiausią susidomėjimą, žinoma, kelia romanas *Broliai Karamazovai*. Ir, matyt, ne tik todėl, kad romano pradžioje, „Autoriaus žodyje“, užsimenama apie antrąjį, svarbiausią romaną, esamojo tęsinį, kuris taip ir liko neparašytas. Šiandien jau niekas negali patvirtinti, planavo Dostojevskis antrą romano tomą ar ne. Romano pabaigos paslaptį rašytojas nusinešė į kapus. Mirtis mechaniškai nutraukė knygos istoriją. Paslaptis neįminta – Dostojevskio knyga taip ir liko atvira. Gal knygų nebaigtumu ir galima aiškinti Dostojevskio romanų populiarumą?

⁵⁸ Dostojevskio apysaka baigiama fraze: „Beje, čia šito paradoksalisto „užrašai“ dar nesibaigia. Jis neištvėrė ir rašė toliau. Tačiau mums atrodo, kad čia galima ir sustoti“ (381). Skaitantiems klasikinės rusų literatūros tekstus būtų verta žinoti, kad „išorinis“ kūrinio „neužbaigtumas“ – vienas iš rusų literatūros bruožų, atsiradusių po Puškino *Eugenijaus Onegino*.

gos fantastiką, įprastą romantizmo tradicijoje, „perkelti“ į naujus, „natūraliosios“⁵⁹ mokyklos reikalavimų rėmus. Dostojevskio apysaka, kurioje įpinti Ernsto Teodoro Amadėjaus Hofmano, Nikolajaus Gogolio kūrybos motyvai, buvo sutikta kaip neoriginali. O apie kokį nors intertekstualų literatūrinį žaidimą, taip įprastą, sakykim, dvidešimtojo amžiaus literatūros tradicijai, tada, aišku niekas negalvojo. Tačiau, nepaisant literatūros kritikos šaltumo, būtent apysakos *Antrininkas* idėją Dostojevskis manė esant vieną iš svarbiausių savo kūryboje⁶⁰. Kalbant apie *Užrašus iš pogrindžio* kaip apie tam tikrą *Antrininko* tąsą, svarbu pažymėti, kad antrą savo apysaką, siekda-

⁵⁹ Natūraliąja mokykla vadinama devynioliktojo amžiaus penktojo dešimtmečio (1842–1846) jaunų rusų literatų grupė, trumpam savo kūryboje susibūrusi po Nikolajaus Gogolio autoriteto vėliava ir siekusi kurti nedidelius prozos tekstus, pasakojančius apie socialines Rusijos problemas, „mažųjų“, pažemintų žmonių gyvenimo istorijas dažniausiai Peterburgo fone. Tradiciškai ši mokykla siejama su rusų kritinio realizmo formavimosi pradžia. Natūraliosios mokyklos autoriai (Fiodoras Dostojevskis, Nikolajus Nekrasovas, Ivanas Gončiarovas, Ivanas Turgenevas ir kiti) vadovavosi rusų kritiko Visariono Belinskio straipsniais, kuriuose jis teigė, kad literatūra turi virsti pirma ir pagrindine socialinių blogybių kritike, kad tik socialinių motyvų išskėlimas į pirmą planą ir daro literatūrą tikruoju menu. Natūraliosios mokyklos autoriai savo kūrinius spausdino rinkiniuose *Peterburgo fiziologija* ir *Peterburgo rinkinys*, žurnaluose *Otečestvennyje zapiski* ir *Sovremenik*. Beje, mūsų analizuojamos Dostojevskio apysakos antro skyriaus pavadinimas „Apie šlapią sniegą“ taip pat siejamas su natūraliąja mokykla, polemizuodamas su kuria meninės literatūros kritikos atstovas, literatūros istorikas ir memuaristas Pavlas Anenkovas 1849 metais rašė: „Šlapias lietus ir šlapias sniegas“ – būtini Peterburgo peizažo elementai, be kurių neapsėina natūraliosios mokyklos autoriai“ (П. Анненков, „Заметки о русской литературе 1849 года“, http://az.lib.ru/a/annenkow_p_w/text_0142.shtml (2012-12-5)).

⁶⁰ Apie tai Dostojevskis rašė 1877 metų *Rašytojo dienoraštyje* (Ф. М. Достоевский, „История глагола ‘стусшеваться’“, *Дневник писателя*, 1877, *Собрание соч. в 15 т.*, 14, 338).

mas tobulumo, Dostojevskis perrašė bene tris kartus – 1847, 1859 ir 1861–1865 metais. Daugiau rašytojo biografijoje tokių perrašėnėjimo faktų nerasime. Paskutinis *Antrininko* perrašymas kaip tik sutampa su *Užrašų iš pogrindžio* kūrimu. Tai atsitiktinumas? Vargu. Kaip rašo Malkolm V. Jones, šie du Dostojevskio tekstai – tai tekstai „dvyniai“⁶¹. O „dvyniškumas“, kurį suprantame kaip vieno herojaus, minties, idėjos, motyvo ar jo dalies tam tikrą sutaptį su kitu herojumi, mintimi ar idėja, atsispindėjimą juose, pasikartojimą kita tonacija, kitaip atliktą, kitame lauke, kontekste, visada buvo būdingas Dostojevskio kūrybai⁶².

Antrininko herojus Goliadkinas dar neturi savo „pogrindžio“, nes neturi nei minčių, nei idėjų, tik nemotyvuotas ambicijas. *Antrininko* herojus apibūdinamas kaip „skuduras su ambicijomis“. Tačiau

⁶¹ М. Джоунс, Достоевский после Бахтина, СПб.: Академический проект, 1998, 97.

⁶² Kaip pavyzdį galima pateikti tam tikrų Raskolnikovo idėjų sutapimą su Lužino ar Svidrigailovo idėjomis. „Dvyniškumas“ nereiškia visiško „persidengimo“, visiškos dviejų skirtingų veikėjų ar motyvų atitikties. Paprastai viename tekste susidūrę du „dvyniški“ reiškiniai, ypač jei kalbame apie herojus-dvynius, „atpažindami“ vienas kitą, suvokia sutapusio aspekto esmę. „Susitikusiems“ suteikiama galimybė pasižiūrėti į save iš šalies. Taip Raskolnikovas, išklausęs Lužino samprotavimų ekonominėmis temomis, suvokia savo paties teorijos ribotumą ir pavojingumą; taip Ivanas Karamazovas, įsitikinęs Smerdiakovo kaltumu, išeina iš proto, suvokęs, kad jis pats, Ivanas, tapo žiauraus nusikaltimo moraliniu ideologu. „Dvyniškumo“ aspektas Dostojevskio kūryboje paprastai nusako tokį tarpusavio ryšį, kai kitame atpažįstame dalį savęs. „Dvyniškumo“ nereikėtų painioti su susidvejinimu (kaip kad dažnai nutinka rusų kalboje: „двойничество“ – „раздвоение“), kuris nusakomas, kai vienas reiškinys, kaip visada Dostojevskio tekstuose pabrėžtinai nevienalytis, daugiasluoksnis, polifoniškas, tai yra susidedantis iš daugelio kitų, pasakojimo eigoje išsiskaido, subyra į atskirus ir savarankiškus reiškinius, tarsi prasitęsia kitoje erdvėje. Tokia būtų Goliadkino-vyresniojo ir Goliadkino-jaunesniojo sąveikos schema.

ir jis norėtų kur nors pabėgti, pasislėpti nuo jį atstumiančios visuomenės, užsisklęsti savaime, tegul ir tuščiame, kiauute: „Pasisveikinti ar ne? Atsiliepti ar ne? Prisipažinti ar ne? – galvojo mūsų herojus kamuojamas neapsakomo maudulio. – Ar apsimesti, kad ne aš, o kažkas kitas, stulbinamai panašus į mane, ir žiūrėti lyg niekur nieko? Tikrai ne aš, ne aš, ir viskas!“⁶³ Bet kuo apsimesti? Gylio viduje tai nėra. Pažemintas, išsigandęs mažas žmogus slepiasi savo haliucinacijoje apie kitą, jaunesnį, gražesnį Goliadkiną, slepiasi savo... mintyse. Pasak Močiulskio, Goliadkinas – „pirmas Dostojevskio žmogus iš pogrindžio“⁶⁴. Goliadkino pogrindis – tai jo beprotybė. Silpnieji Dostojevskio personažai paprastai praranda protą⁶⁵, arba, kaip sako „žmogus iš pogrindžio“ „iš proto išeina tik gležnučiai ir baltaplaukiai“ (302). Taip kažkada nutiko ir Vasiai Šumkovui, anks tyvos rašytojo apysakos *Silpna širdis* (1847) herojui. Beje, Vasia buvo pirmasis Dostojevskio veikėjas, išprotėjęs, greičiau dėl pasaulio, o ne dėl savojo, kaip kad Goliadkinas, netobulumo.

Goliadkinas buvo tik „mažas“ žmogus, tarnautojas, primenantis tradicinį Gogolio apysakų personažą, veikiantį lyg marionetė, mechaniškai. Tačiau ankstyvoje Dostojevskio kūryboje galima sutikti ir kitokį personažą: dvasingą, gebantį mylėti ir svajoti. Svajonės ir jų autoriai – pagrindinė Dostojevskio *Peterburgo metraščio* (1847) tema. Gebantis svajoti buvo Makaras Devuškinas iš *Vargo žmonių*

⁶³ F. Dostojevskis „Antrininkas“, *Apysakos* I, 11.

⁶⁴ К. Мочульский, „Достоевский“, 241.

⁶⁵ Vienas iš Dostojevskio kūrybos bruožų – rašytojas niekada neatsisako, nepaliekia ankstesnių, jau kartą atrastų motyvų ar idėjų. Ir nors beprotybės ir dvasios ar širdies silpnumo ryšys vėlyvesnėje Dostojevskio kūryboje susilpnėja, Kuniagaikščio Myškino ar Ivano Karamazovų paveikluose jis, nors ir pasikeitęs, išlieka: ir Myškinas, ir Ivanas per silpni širdimi „priimti“ pasaulį su visomis jo ašaromis.

(1845), kurio pavardėje jau užfiksuota polemika su Gogolio Bašmačkinu (*Apsiaustas*, 1842)⁶⁶; toks ir Ordynovas iš apysakos *Šeiminkė* (1847); toks pat ir bevardis svajotojas iš *Baltųjų naktų* (1848).

Svajotojo ar svajoklio tipas Dostojevskio kūryboje nėra glaudžiai siejamas su jo socialine aplinka ar socialiniu vaidmeniu. Autoriui svarbiau herojaus fantazijų kaleidoskopas. Devynioliktojo amžiaus penktojo dešimtmečio rusų literatūros personažas, kaip, beje, ir skaitytojas, dar žavisi romantiškuoju Frydrichu Šileriu ir jo tikėjimu visa nugalintiu žmogišku kilniadvasiškumu; jam dar nesvetimos nepagrįstos viltys. Tačiau septintojo dešimtmečio Dostojevskio kūryba, prasidedanti romanu *Pažemintieji ir nuskriaustieji* (1861), jau brėžia naują ribą tarp gyvenimo tikrovės ir fantazijų pasaulio vertinimo⁶⁷. Šilerio pavardė septintajame dešimtmetyje parašytų Dostojevskio kūrinių herojams tampa vos ne keiksmazodžiu: *Pažemintuosiuose ir nuskriaustuosiuose* pasakotojas Vania, jo bejėgiskumas pasmerkiamas pavadinant jį romantiku *šileriu*: rašinėja, mat, apie tai, ko niekada nebūna gyvenime.

Pogrindžio „paradoksalistas“, gimęs netrukus po *Pažemintųjų ir nuskriaustųjų*, įtvirtina svajonių ir iliuzijų pasmerkimo temą Dostojevskio kūryboje. Rašytojas tarsi nuteisia savo paties ankstesnius

⁶⁶ Rusiškai Bašmačkinas – nuo žodžio *bašmak* (batas), Devuškinas – nuo žodžio *devuška* (mergaitė, mergina). Žaidimas herojų pavardėmis – tai žaidimas pagal principą: „negyvas daiktas“ – „gyvas žmogus“. Beje, garsiname, jau chrestomatiniu tapusiam Jurijaus Tynianovo straipsnyje „Dostojevskis ir Gogolis“ (Ю. Тынянов. „Достоевский и Гоголь (к теории пародии) (1921)“ (http://az.lib.ru/t/tynjjanow_j_n/text_01015.shtml) [2012-12-25]) pateikiama klasikine tapusi literatūrinės parodijos samprata.

⁶⁷ Ši problema nagrinėja Nikolajaus Vilmonto knygoje *Dostojevskis ir Šileris* (Н. Вильмонт, *Достоевский и Шиллер*, Москва: Советский писатель, 1984).

įsitikinimus⁶⁸. „Pogrindis, – rašo Močiulskis, – tai natūrali „svajokliškumo“ pabaiga⁶⁹. Penktojo dešimtmečio svajotojas-romantikas septintajame dešimtmetyje tampa ciniku-paradoksalistu [...] Nors socialinė ir istorinė pogrindžio žmogaus padėtis apibūdinama tais pačiais, kaip ir ankstesnių svajotojų, bruožais. „Tai – vienas iš dar tebebaigiančios savo dienas kartos atstovų“, tai jau naujo „Peterburgo periodo rusų istorijos“ inteligentas, apnuodytas europietiško išsilavinimo, atitrūkęs nuo dirvos ir liaudies⁷⁰. Tai jau istorinis tipas, ku-

⁶⁸ Savo ankstyvųjų idėjų ir įsitikinimų peržiūra, kritinis jų įvertinimas būdingas visai septintojo dešimtmečio pradžios Dostojevskio kūrybai. Tai ypač ryšku *Pažemintuosiuose ir nuskriaustuosiuose*, kur „teisiamas“ ne tik „šileriškumas“, bet ir visas humanistinis tikėjimas, jog kitą žmogų galima tiesiog paveikti geru žodžiu. Naują gyvenimo vertybių suvokimą Dostojevskis, matyt, įgijo katorgoje, kurioje įsitikino, kaip sužinome iš *Užrašų iš mirusių namų* (1862), kad nei Gazinui, nei Orlovui – katorgoje sutiktiems žmogžudžiams, blogio įsikūnijimui žemėje, – moralinės vertybės neegzistuoja.

⁶⁹ Būtų galima su Močiulskiu ir nesutikti: 1876–1877 metais Dostojevskis planavo parašyti kūrinį, greičiausiai, romaną pavadinimu *Svajotojas*. Jame turėjo būti pasakojama apie dvigubą svajokliškumo prigimtį. Tačiau šis rašytojo užmanymas taip ir nebuvo realizuotas (*Достоевский. Энциклопедия*, Москва: Алгоритм, 2009, 98).

⁷⁰ Septintojo dešimtmečio pradžioje Dostojevskis rašo publicistikos straipsnius, kuriuose kelia rusų inteligentų priartėjimo prie rusų tautos, visos liaudies klausimą. Jo nuomone, įvairių socialinių sluoksnių susiliejimas įmanomas religiniu, konkrečiai, stačiatikių tikėjimo pagrindu. Visuomeninės rusų minties teorija „počveničestvo“ (iš rusų k. žodžio „почва“ – dirva, suprask, – dirva – tai tikinti rusų liaudis), kaip ir jos atstovai (broliai Dostojevskiai, Nikolajus Strachovas, poetas, literatūros kritikas, „organinės literatūros kritikos“ krypties atstovas Apolonas Grigorjevas,) savo pažiūromis buvo artimi slavofilų judėjimui (pasak pastarųjų, Rusija turėtų vystytis tik jai vienai būdingu keliu, niekuo neprimenančiu Vakarų Europos vystymosi kelio). Tačiau „počvenikai“, kitaip, nei tikrieji slavofilai, neneigė ir kai kurių zapadnikų (zapadnikų arba „Vakarų patirties“ ideologinis judėjimas, teigęs, kad savo istoriniame kelyje Rusija neišvengiamai pasuks pramintais Vakarų civilizacijos takais) idėjų.

ris „ne tik gali, bet netgi turi būti mūsų visuomenėje“. Jis – aplinkos, knyginio išsilavinimo ir „abstrakčios“ civilizacijos produktas⁷¹.

„Paradoksalisto“ paveiksle, kaip ir jo pogrindžio idėjoje, susilieja ne tik ankstesnių rašytojo sukurtų personažų bruožai ir ieškojimai. *Užrašų iš pogrindžio* herojus taip pat sujungia du svarbiausius to meto rusų literatūros veikėjų tipus: „mažą“ ir „nereikalingą“ žmogų.

Apie pirmąjį tipą, įsitvirtinusį rusų literatūroje Gogolio dėka, minėjome. Tik pakartosime, kad „paradoksalistą“ su juo sieja pažeminto ir nuskriausto padėtis, socialinis jo statusas. Tradiciškai rusų literatūroje mažas žmogus buvo valdininkėlis. Pogrindžio herojus taip pat prisistato kaip valdininkas: „Anksčiau aš tarnavau, o dabar netarnauju.“ (263) Apie „mažojo“ žmogaus skurdą byloja ir užuominos apie jo „prastą, bjaurų kambarį miesto pakraštyje“, apie „tarnaitę – kaimo bobą, seną, piktą iš kvailumo, be to, nuo jos visada sklinda bjaurus kvapas“ (265), taip pat antroje apysakos dalyje aprašomi amžini herojaus įsiskolinimai, nenoras ar negalėjimas savo tarnui Apolonui sumokėti septynių rublių.

Su „mažuoju“ žmogumi pagrindiniuose vaidmenyse rašytojas atsisveikino dar ankstyvoje kūryboje. *Užrašuose iš pogrindžio* rašytojui tampa įdomesnis „nereikalingo žmogaus“ tipas⁷². Naujame kūrybiniame etape į pirmą planą išeina nauji herojai, jautriai reaguojantys į aplinkinį svetimų idėjų pasaulį ir kartu gebantys generuoti idėjas. Literatūrologas Eugenijus Kijko „pogrindžio“ protago-

⁷¹ К. Мочульский, „Достоевский“, 339.

⁷² Šie devynioliktojo amžiaus rusų literatūroje dominuojantys personažai paprastai siejami su Aleksandro Puškino, Michailo Lermontovo, Aleksandro Gerceno, Ivano Gončiarovo, Ivano Turgenovo kūryba, jų sukurtais Onegino, Pečiorino, Beltovo, Oblomovo, Rudino ar Lavreckio paveikslais. Bendras herojaus tipo pavadinimas atsirado vėliau, nei pasirodė kai kurie iš šių tekstų, konkrečiai, po to, kai 1849 metais buvo išspausdinta Turgenovo apysaka *Nereikalingo žmogaus dienoraštis*.

nistą apibūdina kaip vieną nereikalingų žmonių porūšį, susiformavusį naujomis istorinėmis sąlygomis⁷³. Tradiciškai „nereikalingas žmogus“ rusų literatūroje – aristokratas. Svarbiausias, išskirtinis jo bruožas yra aukštesnis nei visos jį supančios aplinkos intelektas, ypatinga autorefleksija, kritinis mąstymas. Tai suformuoja ir tam tikrą pasyvumą ar visuomenėje vyraujančių įsitikinimų neigimą. Kartais viso ko neigimas tampa labai aštrus, kontroversiškas ir pasiekia kraštutinį, visuomenei nepriimtina lygį. Ivanas Turgenevas tokiam rusų inteligentui net pravardę buvo sugalvojęs – rusiškas Hamletas (apysaka *Ščigrovo apskrities Hamletas* (1848), apybraiža *Hamletas ir Don Kichotas* [1860]).

Analogiškas savybes stebime ir Dostojevskio „paradoksalisto“ paveiksle⁷⁴. Dostojevskį, skirtingai nei kitus, iki jo kūrusius tokio tipo personažus, domina giluminės, ne vien socialinės, tokio tipo formavimosi priežastys. Psichologinis tokio personažo portretas neatsiejamas nuo konkrečių ideologinių ir filosofinių to meto klausimų. Specialiai prie „nereikalingo“ ir „pogrindžio“ žmogaus sąsajų Dostojevskis grįš 1875 metais, atsakinėdamas kritikams, rašiusiems apie romaną *Jaunuolis*: „Aš didžiuojuosi, kad pirmas išvedžiau tikrą rusų daugumos žmogų ir pirmą kartą demaskavau jo išsigimusių ir tragišką pusę. Tragiškumas – išsigimimo suvokime [...] Tik aš vienas išvedžiau pogrindžio tragiškumą, kurį sudaro kančios, saviplaka, suvokimas kažko geresnio ir negalėjimas to pasiekti ir, svarbiausia, aiškus visų tų nelaimingų įsitikinimas, kad ir visi tokie, ir kad todėl

⁷³ Е. Кийко, „Примечания к Запискам из подполья“, Ф. М. Достоевский, *Собрание сочинений в 15 т.*, Ленинград: Наука, 1989, 4, 765.

⁷⁴ Plačiau apie „nereikalingo“ ir „pogrindžio“ žmogaus tapatumus ir skirtumus galima paskaityti straipsnyje: Ф. Бельтраме, „О парадоксальном мышлении „подпольного человека““, *Достоевский. Материалы и исследования*, СПб.: Наука, 2007, 18, 135–142.

nereikia keistis.“ Baigdamas Dostojevskis pridūrė, kad „pogrindžio priežastys“ susiformavo dėl tikėjimo bendromis vertybėmis sunaikinimo⁷⁵. Ir jei „nereikalingieji“, pasak Dostojevskio, dar „gali pasitaisyti“ ir tapti „reikalingais, tai „paradoksalistams“ jų „pogrindis“ to niekada neleis“⁷⁶.

⁷⁵ Cituojama pagal: Е. Кийко, „Примечания к *Запискам из подполья*“.

⁷⁶ Ten pat.

POGRINDIS

Užrašų iš *pogrindžio* herojus, atstovaujantis naujai kartai, susipažinusiai su *raznočinsais*⁷⁷, demokratų, nihilistų⁷⁸ idėjomis, išmokęs „nereikalingų“ žmonių pamoką, sukuria ir naują „pogrindį“, naują herojaus santykį su gyvenimu, tai yra gal net ne gyvenimą „tiesiogiai jame dalyvaujant“, o gyvenimą tik mąstant apie jį ir stengiantis visai jo išvengti. „Aš visą gyvenimą, – dėsto „paradoksalistas“, – žiūrėjau kažkaip į šalį ir niekada negalėjau pažiūrėti žmonėms į akis“ (268). Ar tai neprimena Goliadkino bandymo apsimesti, kad kiti mato kažką kitą, bet ne jį?

„Paradoksalistas“ jau ne toks primityvus, jis nesielgia kaip vaikas. Kaip rašo jau minėtas Jones, Dostojevskis tekste apie „pogrindį“ išsprendžia kai kurias *Antrininko* struktūrines problemas⁷⁹. Dabar

⁷⁷ Taip devynioliktajame amžiuje buvo vadinami žmonės, nepriklausantys jokiame konkrečiam socialiniam luomui. Paprastai šis terminas buvo vartojamas, norint pabrėžti, kad tas ar kitas žmogus nėra aristokratas.

⁷⁸ Nihilistais tuo pat metu buvo vadinami žmonės, neigiantys bet kokias tradicines nuostatas, autoritetus, jų nepripažįstantys. Pirmą kartą Rusijoje šį žodį pavartojo kritikas Nikolajus Nadeždinas, tačiau rusų publicistikoje terminas „nihilistas“ tapo populiarus tik pasirodžius Turgenovo romanui *Tėvai ir vaikai* (1862).

⁷⁹ Jones turi galvoje jauno, nepatyrusio rašytojo Dostojevskio „klaidą“. Jones manymu, *Antrininko* skaitytojas taip iki galo ir nesupranta, kas įvyko: Goliadkinas tikrai išprotėjo ar tekste atsiradęs Goliadkinas-jaunesnysis veikia kaip fantastinės literatūros personažas. (M. Джоунс, *Достоевский после Бахтина*, 83.) Pridursime, kad devynioliktojo amžiaus vidurio literatūros skaitytojas neturėjo jokio supratimo apie įvairius postmodernistinius žaidimus, prie kurių esame įpratę, ir todėl *Antrininką* galime perskaityti visai kitaip.

apie save pasakoja pats apysakos veikėjas, jau praėjęs tam tikrą gyvenimo ir literatūros mokyklą, kurioje svarbų vaidmenį suvaidino literatūrinė išpažinties tradicija, pasiskolinta iš Švento Augustino, Žano Žako Ruso ir Deni Didro. Ši Dostojevskio apysaka nebuvo pirmasis kūrinys, kuriame panaudoti literatūrinės išpažinties žanro elementai. Kai kuriuos jų Dostojevskis įvedė jau pirmajame savo romane *Vargo žmonės* (1845). Tačiau *Užrašai iš pogrindžio* iš pradžių turėjo vadintis *Išpažintis* – taip buvo anonsuojamas būsimas kūrinys žurnale *Vremia*. Naujame *Epochos* žurnale apysakos pavadinimas pasikeitė. Pasiliko tiksliai pasakojimo struktūra – veikėjo išpažinties forma⁸⁰. Bet Dostojevskį per visą likusį rašymo laiką ir toliau kamuos naratoriaus problema: kas turi vesti pasakojimą – pats herojus ar nepriklausomas stebėtojas?⁸¹

„Paradoksalistą“, Jones nuomone, nuo beprotybės apsaugo „ne-reikalingo žmogaus“ intelektas, kurį jis paniekiamai vadina fantazijomis, herojaus mąstymas, filosofija, o kartu ir nesibaigiantis dialogas su savimi ir pasauliu⁸². Tačiau „paradoksalisto pogrindžio“ esmė išlieka ta pati – tai bėgimas nuo išorinio, bauginančio pasaulio, neigimas ir neapykanta jam, įtūžis, nepasitikėjimas kitais ir svarbiausia savimi. Kiekviena jo pasakyta frazė – tai frazė su atodaira ar „plyšiu“, kad tik liktų galimybė išsisukti, kad tik kas nepamanytų, kad tai ir yra galutinė mintis, paskutinis žodis. Kaip rašė Bachtinas,

⁸⁰ Gary Rosenshield siūlo pirmą apysakos dalį vadinti filosofine apysaka, antrą – išpažintimi (G. Rosenshield, „Rationalism, Motivation and Time in Dostoevsky's *Notes from Underground*“, *Dostoevsky Studies*, 1982, 3, 936). Ir į vėlyvuosius kūrinius rašytojas neretai įtraukia herojaus išpažintį. Patys ryškiausi pavyzdžiai – Ipolito Terentjevo išpažintis romane *Idiotas*, taip pat Stavrogino išpažintis *Demonų* skyriuje „Pas Tichoną“.

⁸¹ Tas balansavimas tarp subjektyvios ir objektyvios pasakojimo manieros ypač akivaizdus *Nusikaltime ir baismėje*.

⁸² М. Джоунс, *Достоевский после Бахтина*, 97.

„labiausiai jis (apysakos herojus) bijo, kad tik nebūtų pagalvota, jog jis atgailauja prieš kitus, jog jis prašo, jog kitas atleistų, jog jis susitaiko su kito nuomone ir vertinimu, jog jo savęs įtvirtinimui reikia, kad jį priimtų ir pripažintų kitas. Šia kryptimi jis ir nujaučia svetimą repliką [...]. Bandytas išsisukti – tai sau paliekama galimybė pakeisti galutinę savo žodžių prasmę [...] Žodis su bandymu išsisukti turi būti paskutinis žodis ir jis dedasi toks esąs, bet iš tiesų tai tik priešpaskutinis žodis ir po jo eina tik sąlygiškas, bet ne galutinis taškas“; „dėl tokio santykio su svetima sąmone atsiranda savotiškas jo vidinės polemikos su kitu ir su pačiu savimi *perpetuum mobile*, nesibaigiantis dialogas, kuriame viena replika sukelia kitą, antra – trečią ir taip iki begalybės, ir visa tai be jokio judėjimo į priekį“⁸³. Tai žinant, nė vieno „žmogaus iš pogrindžio“ teiginio negalima priimti kaip galutinio. Todėl negalima ir sutikti su tais, kurie linkę šį Dostojevskio apysakos herojų apibūdinti išimtinai pagal jo kokią nors savęs vertinimą. Dažniausiai literatūroje apie *Užrašus iš pogrindžio* herojus „pasmerkiamas“, pavyzdžiui, už šią frazę: „Man reikia ramybės. Juk aš dėl to, kad mane paliktų ramybėje, visą pasaulį tuojau pat už skatiką parduočiau. Ar tegu pasaulis prasmenga, ar kad aš arbatos negerčiau? Aš pasakysiu, kad tegu pasaulis prasmenga, o kad aš visada arbatą gerčiau.“ (373)

Viskas tame „pogrindyje“ lieka savyje, verda viduje. Niekas kitur neišsilieja. Užsidarymas nuo išorinio pasaulio – tai tarsi beprasmiškas pelės bėgimas uždaru ratu, sukimasis nekeičiant trajektorijos. Cikliškai, arba kaip jis pats tai vadina, inertiškai. Neatsitiktinai apysakos herojus save lygina būtent su pele. Toliau pateikiamas fragmentas – pati tiksliausia „žmogaus iš pogrindžio“ gyvenimo būdo metafora:

⁸³ M. Bachtin, *Dostojevskio poetikos problemos*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 272–276.

„Nelaimingoji pelė, be vienos pradinės niekšybės, jau suspėjo pridaryti aplink save tiek kitų niekšybių klausimų ir abejonių pavidalu, su vienu klausimu susiejo tiek neišspręstų klausimų, kad nori nenori aplink ją susikaupia kažkokia pražūtinga pliurza, kažkoks dvokiantis purvas, susidedantis iš jos abejonių, jaudulių ir galiausiai spjūvių, kuriais ją apipila natūralūs ir veiklūs žmonės, iškilmingai sustoję aplinkui kaip teisėjai ir diktatoriai ir kvatojantys iš jos, kiek gerklė išneša. Suprantama, jai telieka numoti į viską letenėle ir su apsimestinės paniekos šypsena, kuria ji ir pati netiki, gėdingai šmurkštelti į savo urvelį. Ten, savo šlykščiamo, dvokiančiame pogrindyje, mūsų įskaudinta, pripliekta ir išjuokta pelė iškart persiima šaltu tulžingu ir svarbiausia, amžinu pykčiu. Išstisus keturiasdešimt metų prisimins iki paskutinių, pačių gėdingiausių smulkmenų savo nuoskaudą ir kiekvieną sykį pridės nuo savęs dar gėdingesnių smulkmenų, tūžmingai erzindama ir kurstydama save savo pačios fantazijomis.“ (270)

Inercija veda herojų prie nuobodulio. Negyvendamas, nieko neveikdamas, nes mąstymas paralyžiuoja gebėjimą ką nors veikti („mums, galvojantiems ir, vadinasi, nieko nedarantiems“ [269]), nuobodžiaudamas „paradoksalistas“ pradeda „išgalvoti“ gyvenimą: įsimylėti, įsižeisti, keršyti, sirgti, maištauti, keikti, ieškoti nuotykių, žemintis. „Pats sau nuotykių prisigalvodavau ir kūriau gyvenimą, – sako jis, – kad nors kaip, bet pagyvenčiau. Kiek sykių man pasitaike – na, pavyzdžiui, kad ir įsižeisti, šiaip, dėl nieko, tyčia; juk ir pats, žinai, būdavo, kad nėra ko įsižeisti, apsimesi, bet taip save įaitrini, kad galų gale, dievaži, ir iš tiesų įsižeidi. Mane kažkaip visą gyvenimą traukė išdarinėti tokius triukus, taigi galiausiai jau nebega-lėdavau susivaldyti. Kitą sykį įsimylėti įsigeidžiau, netgi du kartus. Juk kentėjau, ponai, galiu jus patikinti. Širdies gilumoje taigi netiki, pašaipėlė dilgsi, o vis dėlto kenčiu, ir dargi iš tikro, tikrų tikriausiai;

pavyduliauju, nesitveriu savo kailyje... Ir vis iš nuobodulio, ponai, vis iš nuobodulio; inercija užsmaugė“ (275).

„Paradoksalisto“ gyvenimas pasilaidojus savame pogrindyje pamažu tampa nerealus, fantastiškas, tarsi koks žaidimas prieš veidroдій. Žmogus lyg ir nuoširdžiai jaučia, bet visą laiką savo sąmonėje tikrina tą ar kitą pojūtį, kaip rašo Močiulskis, elgiasi lyg aktorius, kurio vaidybą tuo pat metu vertina jo paties viduje tūnantis žiūrovas⁸⁴. Į save įsižiūrima kartais net pamirštant pirminę tokio ar kitokio elgesio priežastį. Didžiausias psichologinis Dostojevskio atradimas, – tęsia Močiulskis, – yra tai, kad herojaus „sąmonėje *etinis planas pakeičiamas estetiniu planu*“⁸⁵. Svarbu ne kas, o kaip. Ne būti, bet atrodyti.

Geriausiai tokį „atradimą“ iliustruoja pogrindžio herojus papasakotas epizodas apie dantų skausmą: „... dantų skausmas teikia malonumą! [...] Aš jus prašau, ponai, įsiklausyti kada nors į dantų skausmo kamuojamo [...] žmogaus dejones, sakykim antrą ar trečią ligos dieną, kai jis ima dejuoti jau ne taip, kaip dejavo pirmąją dieną, tai yra ne tiesiog dėl to, kad skauda dantis; ne taip, kaip koks nors storžieviškas prasčiokas, bet taip, kaip dejuoja išprusimo ir europietiškos civilizacijos paveiktas žmogus [...] Jo dejonės pasidaro kažkokios bjaurios, grasiai piktos ir tęsiasi ištisas dienas ir naktis. O juk pats žino, kad dejonės neduos jokios naudos; geriau už visus žino, kad jis tik veltui save ir kitus vargina ir erzina; žino, kad net ir publika, dėl kurios jis stengiasi, ir visa jo šeima jau klausosi jo su pasidygėjimu, netiki juo nė už skatiką ir širdyje supranta, kad jis galėtų kitaip, paprasčiau dejuoti, be ruliadų ir įmantrybių...“ (273). Kai prie skausmo, nesvarbu, dantų ar sielos, priprantama, kai nesitikima jo atsikratyti, tada pradedamas vertinti to skausmo intensyvumas –

⁸⁴ К. Мочульский, „Достоевский“, 341.

⁸⁵ Ten pat, 342.

skauda daugiau ar mažiau? Skauda „kaip“, „gražiau“, „išraiškingsiau“? Etiniai dalykai matuojami pagal estetinius principus. Tokia štai dar viena „žmogaus iš pogrindžio“ gyvenimo taisyklė.

Keturiasdešimt metų vienišas herojus pratūnojo savo pogrindyje mąstydamas ir reflektuodamas. Pagal jį, žmogus ir tampa žmogumi tik suvokdamas savo situaciją. Be savimonės – žmogus nėra žmogus. Jis – tik gyvūnas („žmogus iš esmės yra [...] gyvūnas“ [289]). Neatsitiktinai antroje apysakos dalyje „Apie šlapią sniegą“ vienas iš veikėjų, kurio „paradoksalistas“ nekenčia, yra pavarde Zverkovas⁸⁶.

Antra apysakos dalis tam ir skirta, kad sužinotume, jog ne visada herojus gyveno tik savo „pogrindyje“. Kažkada jis bandė sužinoti, kas ir koks tas „gyvas gyvenimas“, tai yra gyvenimas „praktikoje“, „natūralus“. Jis buvo susidūręs su išoriniu pasauliu, su visuomene. Ir tą susidūrimo pobūdį puikiai iliustruoja epizodas apie aukštaūgį, jokio dėmesio į mūsų herojų nekreipiantį karininką: vienas iš šio „dialogo“ dalyvių viską dramatinizuoja, rezga savirealizacijos, keršto planus, o kitas ramus, nepastebintis, indiferentiškas. Skirtingi dydžiai, skirtingos reakcijos. Tokia praktikoje“ įgytą patirtį herojus atsinešė į savo „teorinį“ pogrindį. Apmąstyti ir kentėti.

Žmogaus sąmonė, tarsi kokia „teorinė“ jo esybės dalis, pasak Dostojevskio herojaus, gimsta tik susidūrus su išorine aplinka. Sąmonė – tai gebėjimas pažvelgti į save per atstumą nuo kitų; sąmonė – tai, pagaliau, konfliktas su pasauliu ir savimi. Herojus kiekviena savo fraze kreipiasi į tuos kitus, jo įsivaizduojamus žmones, norėdamas iš jų reakcijų išsiaiškinti, kas jis, koks jis ir kokie tie kiti. O tų, kitų be galo daug. Todėl kiekvienam iš jų reikia sugalvoti atskirą mintį, kartais kardinaliai prieštaraujančią tik ką išsakytai. Kiekvienam, dalyvaujančiam jo menamame dialoge, būtina surasti ne tik naują žodį, bet ir kitą

⁸⁶ Rusiškai *zver'* – žvėris; žodžiu, gyvūnas.

„priartėjimo“, kreipimosi stilių: vienam nuolankiai nusilenkti, įsiteikti, bet tuoj pat ir iškeikti, kitą tik išjuokti ar net išplūsti, o gal, kartu, ir paguosti, dar kitam pademonstruoti panieką, o gal savo erudiciją. Variantų daugybė. Visų būdų, kaip apysakos protagonistas bendrauja su savo menamais pašnekovais, nė nesuskaičiuosi. Jis nepaliaujamai sukasi savo skirtingų teiginių ir klausimų, teisingų ir kvailų, žiaurių ir išmintingų rate, pats nebežinodamas, kas tiesa, kas ne, iš inercijos sukasi ir sustot negali, kaip kad jis pats sako: „Aš lavinu mąstymą, vadinasi, man kiekviena pirminė priežastis iškart tempia paskui save kitą, dar pirmesnę, ir taip toliau iki begalybės“ (276). Be kitų negalima išgyventi, nes kitą bet kokia kaina jam reikia sulaukyt, kad tik neliktų vienas. Nors „pogrindininkas“ tuos kitus niekina ir netiki jais: („Aš visą laiką laikiu save protingesniu už visus, kurie mane supa, ir kartais, ar patikėsite, netgi šito gėdijausi.“ [268]) Bet tokia komunikacija yra herojaus gyvenimo sąlyga.

Paskaitykim pirmuosius „paradoksalisto“ prisistatymo kitiems, savo menamiems pašnekovams, tai yra ir mums, žodžius: „Aš žmogus ligotas...“ (262). Taip jis su mumis pasisveikina. Humaniškai nusiteikusiai (o būtent tokia dvasia buvo auklėjami devynioliktojo amžiaus penktojo dešimtmečio rusų žmonės⁸⁷) pagailės sergančio, norės užjausti. Bet herojus, numatydamas tokią reakciją, skuba užbėgti jai už akių. Antra jo ištarta frazė skamba taip: „Aš piktas žmogus.“ Nenorėdamas, kad pagalvotume apie jo pyktį, kaip ligos pasekmę, jis dar patvirtina savo antrąjį teiginį: „Nepatrauklus aš žmogus.“

⁸⁷ Belinskis, jauniems menininkams tuomet diktavęs literatūros taisykles, buvo įsitikinęs, kad Gogolio *Apsiaustą* reikia aiškinti tik pasitelkus vieną vienintelę apysakos herojaus frazę „Palikite mane, kodėl jūs mane skriaudžiate“, kurioje, kritiko manymu, užfiksuotas esminis žmonijos siekis – būti vienas kitam broliu, draugu, tai yra elgtis humaniškai. Ir tada viskas visuomenėje susitvarkys savaime.

Ką gi, mąstome, nepatrauklus, piktas, tai ir pasilik vienas. Bet jis skuba mus sulaikyti mus: „Aš manau, kad man skauda kepenis.“ Susimąstome vėl, vadinasi, iš tiesų jam skauda, ir jis tiksliai žino ką. Bet jis ir vėl atspėja mūsų mintį ir tęsia žaidimą: „Po teisybei, aš nė velnio nenutuokiu apie savo ligą ir nežinau tiksliai, ką man skauda.“ Mes dar tik pasiruošę pasiūlyti jam nueiti pas gydytoją, o jis iš karto atšauna: „Aš nesigydau ir niekada nesigydžiau.“ Ir dar priduria, kad neįtartume jo tamsuoliškumu ar nemoksliskumu, priduria, – „Nors mediciną ir daktarus gerbiu“ (262)⁸⁸. Ir taip toliau⁸⁹.

Dostojevskio „žmogus iš pogrindžio“ supranta, kad be kitų žmonių negalima likti žmogumi, bet ir kitų nuomonės priimti nenori ir negali, nes tada nebelieka jo kaip unikalaus individo. Suvokdamas save žmogus atsiskiria nuo pasaulio, išeina į savąjį „pogrindį“. Bet atsiskyręs, išgyventi taip pat negali.

Dostojevskis nebuvo vienintelis rusų literatūroje, kuris kėlė „mąstančios nendrės“ klausimą⁹⁰. Rusų poetas Fiodoras Tiutčevas, vienas iš svarbiausių devynioliktojo amžiaus rusų filosofinės lyrikos atstovų, beveik tuo pačiu metu, 1865 metais, rašo eilėraštį „Dainin-gumas jūros bangose...“ („Певучесть есть в морских волнах...“), kuriame mąstantis žmogus, „pasislėpęs“ po mąstančios nendrės įvaizdžiu, įvardijamas kaip pats dramatiškiausias iš visų gamtos reiškinių, nes žmogus, pasak poeto, vienintelis geba mąstyti, bet, deja, primena trapią nendrelę, svyruojančią vėjuje – „ir niurzga mąstanti nendré“ („и ропщет мыслящий тростник“).

⁸⁸ Biriukovas rašo: „Antiherojus pradeda nuo neigimo. Neigdamas save, jis kartu neigia ir kitą. Neigdamas save, jis netiesiogiai teigia kitą, neigdamas kitą, jis netiesiogiai teigia save“, – В. Бирюков, „Антигерой“.

⁸⁹ Detaliau šio ir kitų teksto fragmentų struktūrą analizuoja Bachtinas savo knygoje apie Dostojevskį, 271–273.

⁹⁰ Septynioliktojo amžiaus prancūzų filosofo Blezo Paskalio terminas.

Egzistencialistai vėliau įtvirtins šį devynioliktojo amžiaus rusų literatūroje ne kartą iškeltą dramatišką žmogaus egzistencijos klausimą ir eis dar toliau. Nors minioje, jų įsitikinimu, gyventi ir patogu, bet labai norisi iš jos išsiveržti; norisi būti išsiskiriančiam, bet, kita vertus, lengviau, kai tavęs niekas nepastebi. Nors tave tai ir gniuždo. „Nes egzistencializmo filosofija, pagaliau, kai – filosofuojama ne tiesos ieškant, o dėl savęs paties, kad tave pastebėtų“⁹¹.

Priklausomybė nuo kitų ir kartu siekis nuo jų pabėgti, išvengti, kad galėtum teigti tik savo ir save, – tai yra didžioji mąstančio, savo situaciją suvokiančio žmogaus kančia. „Prisiekiu jums, ponai, – ši kartą nuoširdžiai taria pogrindžio herojus, – kad per daug suvokti – tai tikrų tikriausia liga“ (265). Bet jau kitame skyriuje tęsia: „kančia – juk tai vienintelė sąmonės priežastis. Nors pradžioje aš ir teigiau, kad sąmonė, manding, yra didžiausia žmogaus nelaimė, bet aš žinau, kad žmogus ją mėgsta ir neiškeis į jokių malonumus.“ (291–292)

Tai reiškia, kad žmogus, pasak „paradoksalisto“, niekada neatsisakys būti žmogumi, nors būti žmogumi – tai neišvengiamai kentėti. Po šia herojaus mintimi pasirašytų ir apysakos autorius. Kuo daugiau kenti, tuo daugiau žmogus esi. Vos ne kiekviename pirmos dalies skyriuje „paradoksalistas“ tai įžūliai, tai graudingai kartoja apie „nevilties teikiamą malonumą“ (268). Kartais jis samprotauja, kad „...galbūt žmogus mėgsta ne vien gerovę? Galbūt jis lygiai taip pat mėgsta kentėti? Galbūt kančia jam ir naudinga lygiai taip pat kaip gerovė? O žmogus kartais baisiai mėgsta kentėti, net aistringai, ir tai faktas“ (291). Kaip rašo savo knygoje apie Dostojevskį Močiulskis, „*Užrašuose* ligota sąmonė (pagal Močiulskį, pasimetusio žmogaus sąmonė – *D. B.*) atsiveria mums kaip žmogiškoji tragedija“⁹². Savęs kankinimas

⁹¹ В. Бирюков, „Антигерой“.

⁹² К. Мочульский, „Достоевский“, 342.

savimone nėra vien tik koks mazochistinis žaidimas, kaip kartais tokį herojaus „pomėgį“ linkę aiškinti kai kurie skaitytojai. Savęs kankinimas – tai veiksmas vardan pastovaus priminimo sau, kad esi žmogus.

„Tragedija prasideda ten, – rašė Berdiajevas, – kur individualus žmogaus likimas atitrūksta nuo viso pasaulio likimo, o jis juk visada atitrūksta, net ir patiems paprasčiausiems žmonėms, nesuprantantiems tragedijos, atitrūksta mirtimi“⁹³.

Dostojevskis *Užrašuose ir pogrindžio* iš dalies tarsi perfrazuoja biblinę Ekleziasto mintį: „Nes kur yra daug išminties, ten daug ir apmaudo, ir kas daugina žinojimą, didina ir kentėjimą.“ (Ekl. 1:18)⁹⁴ Ką bedarytum, viskas vis tiek kada nors baigsis. Taip paaiškėja, ką herojus turi galvoje sakydamas: „O dabar aš baigiu dienas savo kampe, erzindamas save pagiežingu ir niekam vertu pasiguodimu, kad protingas žmogus ir negali rimtai kuo nors pasidaryti, o pasidaro kuo nors tikrai kvailys.“ (264)

Kam dirbti, mylėti, kurti, jei viskas pasibaigs mirtimi? Kiekviena veikla neišvengiamos mirties akivaizdoje atrodo beprasmė. O kad mirtis neišvengiama, patvirtinama garsiąja apysakos herojaus frazeformule „dukart du keturi“. Tai neišvengiamumo formulė. Mirties formulė. Tai „akmeninė siena“⁹⁵, su kuria, negailestingų gamtos įstatymų įtikintas, privalai susitaikyti: „Tarytum tokia akmeninė siena ir iš tiesų teikia nusiramimą, ir iš tiesų joje glūdi koks nors ramybės pažadas, vien tik dėl to, kad ji dukart du keturi“ (272).

⁹³ Н. Бердяев, „Трагедия и обыденность“.

⁹⁴ Bibliinių motyvų rekonstrukcija Dostojevskio kūryboje – viena iš populiariausių dostojevskologijos „šakų“, susiformavusi iš karto po rašytojo mirties, devynioliktojo amžiaus pabaigoje. Būtent tada, kartu su religiniu Rusijos renesansu, pradėjo vystytis religinės ir filosofinės krypties rašytojo kūrybos studijos.

⁹⁵ Akmeninės sienos įvaizdis dar ne kartą iškilis Dostojevskio kūryboje. Ir visur jis bus susijęs su mirties neišvengiamumo motyvu. Ypač tai ryšku Ipolito Terentjevo „Išpažintyje“.

Bet „paradoksalistas“ nebūtų tu, kuo jis yra, jei galėtų nusiraminti. Jo pašaukimas – neigimas, maištas, protestas prieš gamtos įstatymus, teigiančius mirties neišvengiamumą. Vienas dramatiškiausių herojaus dialogo su savimi ir pasauliu fragmentų yra trečiame pirmos dalies skyriuje: „Meldžiamasis, [...] protestuoti negalima: tai dukart du keturi! Gamta jūsų nesiklausia; jai visai nerūpi jūsų troškimai ir tai, ar jums patinka jos dėsniai, ar nepatinka. Jūs privalote priimti ją tokią, kokia ji yra, vadinasi, ir visus jos rezultatus. Siena, vadinasi, ir yra siena... ir t. t., ir t. t. Dievulėli, na kas man rūpi gamtos dėsniai ir aritmetika, jeigu kažkodėl tie dėsniai ir dukart du nepatinka? Žinoma, tokios sienos aš kakta nepramušiu, jeigu ir iš tiesų neturėsiu jėgų pramušti, bet aš ir nesuitaikysiu su ja vien dėl to, kad priešais mane akmeninė siena ir man jėgų neužteko“ (272).

Visa istorijos eiga, visi didieji filosofai, pradedant Aristotelium, mokė žmogų nusilenkti, susitaikyti su neišvengiama viso, kas gyva, pabaiga. Pagal tai, kaip racionalisto Hegelio „Pasaulinio proto“ sampratą suvokia apysakos herojus, dėsningumams reikia pasiduoti. Protas liepia priimti gamtos įstatymus. Viena iš svarbiausių ir geriausiai žinomų Hegelio minčių skamba taip: „Visa, kas tikra, yra protinga, ir visa, kas protinga, – tikroviška.“⁹⁶ Pasak Hegelio, reikia

⁹⁶ Manoma, kad Hegelio mokymu Dostojevskis pradėjo domėtis Sibire 1854 metais, tik išėjęs iš kalėjimo. Dauguma dostojevskologų įsitikinę, kad Hegelį Dostojevskis skaitė prancūzų kalba. Sibire jis, tikriausiai, kartu su draugu Aleksandru Vrangeliu bandė versti kai kuriuos vokiečių filosofo darbus į rusų kalbą. Vėliau prie Hegelio Dostojevskis grįžo tik rašydamas *Užrašus iš pogrindžio*, kuriuose ir matome Hegelio filosofijos kritiką. Pasak Dostojevskio, Hegelis iš tiesų taip ir nesuprato neigimo būtinybės ir prasmės. Tokią mintį Dostojevskis užsirašė užrašų knygelėje 1876 metais. Apie tai galima paskaityti straipsnyje: К. Дервянко, „Как не следует критиковать Гегеля“, <http://www.hegel.ru/derevyanko.html> (2012-11-05).

pasikliauti gamtos įstatymais ir nusiraminti, nesukti sau dėl nieko galvos, nes nieko vis tiek nepakeisi, nuo tavo valios niekas nepriklauso, visiems ateis laikas mirti, nes taip sutvarkyta, tokie jau tie gamtos įstatymai.

Tokios Dostojevskio herojaus mintys, prieštaraujančios racionalistų mokymui, buvo artimos egzistencialistams. Milošas straipsnyje apie rusų egzistencializmo atstovą Šestovą rašo pasitelkdamas ir Dostojevskio herojaus patirtį: „Aš priverstas pripažinti, kad jis susiduria su pasauliu, gyvenančiu pagal savo paties principus, su pasauliu, kurio vardas Būtinybė [...] Būtent čia ir yra tradicinės filosofijos, iš pradžių graikų, o po to ir kitos, pasukusios jos pėdomis, pagrindas. Tik tai, kas būtina, bendra ir neperžengiama, verta dėmesio ir samprotavimų. Tai, kas yra greta, atskira ir laikina, sugriau-na tai, kas vieninga [...] Bendra amžina tiesa viešpatuoja gimstančių ir mirstančių pasaulyje, tik amžina gerovė nekinta nepriklausomai nuo to, egzistuoja ar ne nors vienas to trokštantis gyvas padaras. Būtinybė apsupa AŠ ir iš vidaus, bet AŠ visada ją priima kaip svetimą jėgą. Ir vis tik AŠ yra priverstas pripažinti neišvengiamą pasaulio tvarką. Amžių išmintis kaip tik ir pataria priimti šią tiesą ir atsisa-kyti bet kokio priešinimosi. Paprastai tariant, „susitaikyti su tuo, kas neišvengiama [...] Bet kodėl AŠ turi paklusti „išminčiai“, kuri aiškiai prievartauja jo patį stipriausią norą? Kodėl reikia gerbti „nekintan-čius įstatymus“? Iš kur tas įsitikinimas, kad tai, kas numanoma kaip neišvengiama, iš tiesų neįmanoma? [...] Priešingai, [...] žmogus tu-rėtų šaukti, rėkti, juoktis, tyčiotis, protestuoti.“⁹⁷

Prieš racionalumo idėją maištaujantis apysakos herojus įsitiki-nęs, kad žmogaus „noras labai dažnai ir net dažniausiai visiškai at-kakliai nesutaria su protu“ (286), nes visa žmonijos istorija rodo,

⁹⁷ Ч. Милош, „Шестов, или о чистоте отчаяния“, V.

kad niekas negyveno, nekūrė pasikliaudamas protu. „Pogrindžio“ herojus permąsto svarbius žmonijos istorijos įvykius (prisimena Kleopatrą, Stepaną Raziną⁹⁸, Napoleoną ir kitus) ir daro drąsią išvadą: „Žodžiu, viską galima pasakyti apie pasaulio istoriją, viską, kas tik ateina į galvą labiausiai pakrikusiai vaizduotei. Vieno tik negalima pasakyti – kad protinga.“ (287) Nes žmogus – tai daugiau nei protas. „Ką žino protas? Protas žino tik tai, ką spėjo sužinoti (kitko, ko gero, niekada ir nesužinos; tegul tai ir nepaguodžia, bet kodėl gi šito nepasakius?), o žmogaus prigimtis veikia visa, viskuo, kas joje yra, sąmoningai ir nesąmoningai“ (285). Žmogus visada gali panorėti daugiau, net jei tai bus visiškai neprotinga: „... žmogus gali tyčia, sąmoningai panorėti ko nors, kas jam netgi žalinga, kvaila, net baisiai kvaila: būtent: kad turėtų teisę panorėti kokio nors net ir kvailiausio dalyko ir neprivalėtų norėti vien tik to, kas protinga.“ (286)

Todėl tikėti proto pergale yra tas pats, kas tikėti, kad žmogus yra ne žmogus, o „fortepijono klavišas“⁹⁹. Įžeistas dėl savęs, vienintelio ir nepakartojimo, sutapatinimo su fortepijono klavišu, herojus „įsikimba“ į šį Didro palyginimą ir kartoja jį tekste keturis ar penkis kartus. Kalba, tebesisukdama vis apie tą patį, išduoda giliai įskaudintą savimeilę. Įsiklausykime, kiek karčios ironijos šiose Dostojevskio herojaus frazėse: „Jūs sakote, pats mokslas išmokys žmogų [...], kad nei valios, nei kaprizų iš tiesų tai jis neturi, o ir niekada neturėjo, bet kad jis pats tėra fortepijono klavišas arba vargonų kaištukas; ir kad be to pasaulyje dar yra gamtos dėsniai, taigi viską, ką tik

⁹⁸ Vieno iš rusų valstiečių sukilimo (1670–1671) vadas.

⁹⁹ Čia Dostojevskio herojus tiesiogiai polemizuoja su racionalistu ir enciklopedistu Deni Didro, teigusiu, kad „mes – instrumentai, apdovanoti gebėjimu jauti ir atmintimi. Mūsų jautimai – klavišai, kuriuos spaudu mus supanti gamta ir kurie patys dažnai save spaudo“ (cituojama pagal: E. Кийко. „Примечания к Запискам из подполья“, 770).

jis daro, daro visai ne savo noru, bet savaime, pagal gamtos dėsnius. Vadinasi, tereikia atskleisti tuos gamtos dėsnius, ir žmogus nebebus atsakingas už savo poelgius ir gyventi jam bus nepaprastai lengva. Visi žmogaus poelgiai, savaime suprantama, tada bus apskaičiuoti pagal tuos dėsnius, matematiškai, panašiai kaip logaritmų lentelė, iki 108 000, ir surašyti į kalendorių; arba, dar geriau, atsiras tam tikrų geranoriškų leidinių, panašių į dabartinius enciklopedinius žinytus, kuriuose viskas bus taip tiksliai apskaičiuota ir pažymėta, kad pasaulyje nebebus nei poelgių, nei nuotykių.“ (282) Aštuntame skyriuje „pogrindininko“ ironija pasiekia apogėjų: „jeigu man, pavyzdžiui, kada nors apskaičiuos ir įrodys, kad jeigu aš parodžiau tam ir tam špygą, tai būtent dėl to, kad negalėjau neparodyti ir kad būtinai privalėjau parodyti ją tokiais ir tokiais pirštais, tai kas gi tada manyje liks *laisva*, ypač jeigu aš išsimokslinęs ir kur nors baigiau mokslų kursą.“ (285) Kas pasakytų, kad Dostojevskio kūryboje nėra humoro ar ironijos?

Aštuntas apysakos skyrius skirtas herojaus įrodinėjimams, kad „žmonės vis dar žmonės, o ne fortepijono klavišai, [...] kuriais groja savo rankomis gamtos dėsniai [...] Net ir tuo atveju, – beveik išrėkia įsiauadrinęs maištautojas, – jeigu jis (žmogus) iš tikrųjų pasirodys esąs fortepijono klavišas, jeigu šitai jam bus įrodyta gamtos mokslų ir matematiškai, tai jis ir tada neatsikvošės, bet tyčia padarys ką nors priešingai, vien iš nedėkingumo, tik tam, kad pasiektų savo. O tuo atveju, jeigu jis neturės priemonių, – išgalvos griovimą ir chaosą, išgalvos visokiausias kančias ir vis dėlto pasieks savo! [...] vien praeiksmu pasieks savo, tai yra iš tikrųjų įsitikins, kad jis žmogus, o ne fortepijono klavišas! Jeigu jūs pasakysit, kad ir visa tai galima apskaičiuoti pagal lentelę, ir chaosą, ir tamsą, ir praeiksmą, [...] – tai žmogus tokiu atveju tyčia pasidarys bepročiu, kad neturėtų proto ir pasiektų savo! Aš tuo tikiu, aš atsakau už tai, nes juk visą žmogišku-

mo esmę, regis, ir iš tikrųjų sudaro tik tai, kad žmogus be paliovos įrodinėtų sau, kad jis žmogus, o ne kištukas!“ (288) Dabar ir paaiškėja, kodėl kitoje savo išpažinties vietoje „pogrindininkas“ žmogų ironiškai apibūdina kaip „dvikojį ir nedėkingą padarą“ (286), paprasčiausiai nenorintį lengvai, tai yra pagal kažkieno pasiūlytą modelį, gyventi.

Herojaus maištas – tai ne vien maištas vardan maišto, kaip gali pasirodyti iš pirmo žvilgsnio. Jo maištas susijęs ne vien su racionalumo, proto reikšme žmogaus gyvenime. Herojaus maištas turi ir kitą pusę, kur kas konkretesnę, įrodančią, kad „pogrindininkas“ maištauja prieš didžiausius žmonijos protus ir šūkauja ne į orą, tai yra abstrakčiai, bet savo kritiką lygia greta skiria ir labai konkrečioms asmenims, jų mokymams ir teorijoms.

Minėjome, kad Dostojevskis kiekviename savo kūrinyje tarsi tęsė tai, apie ką rašė anksčiau. Kartu kiekvienas rašytojo tekstas – tai savitas atsakas ir į kitų to meto autorių kūrybą. Šiuo požiūriu apysaka *Užrašai iš pogrindžio* išsiskiria iš kitų rašytojo tekstų kaip kūrinys, kuriame jo herojus veda beveik tiesioginę polemiką su savo amžininku, rašytoju Nikolajumi Černyševskiu¹⁰⁰.

Šiandien literatūros istorikai apie Černyševskį ne itin daug rašo¹⁰¹. Jo kūryba ir veikla nėra pati „madingiausia“. Tokią situaciją būtų galima pateisinti ne tik ideologiniu, bet ir grynai meniniu požiūriu, nes pagrindinį jo romaną *Kas daryti?* (1863) literatūros kritikai visada manė esant nevertą dėmesio. Bet *Užrašų iš pogrindžio*

¹⁰⁰ Nikolajus Černyševskis (1828–1829).

¹⁰¹ Kaip išimtį išskirtume Irinos Paperno monografiją apie Černyševskį, kuri galėtų sudominti ne tik devynioliktojo amžiaus rusų literatūros specialistus: I. Paperno, *Chernyshevsky and the Age of Realism: A Study in the Semiotics of Behavior*. Stanford: Stanford University Press, 1988. (И. Паперно, *Семiotика поведения. Николай Чернышевский – человек эпохи реализма*, Москва: Новое литературное обозрение, 1996).

kontekste šis autorius ir jo romanas nusipelno atskiros pokalbio. Tai tik dar kartą patvirtina nuomonę, kad literatūros istorijoje nereikšmingų tekstų, neištrauktinų į vadinamąjį literatūros kanoną, nebūna.

Kaip publicistas, literatūros kritikas, filosofas, aršus revoliucinės ir demokratinės ideologijos propagandistas Černyševskis pagarsėjo dar šeštojo dešimtmečio viduryje dirbdamas *Sovremennike*, viename iš pažangiausių to laikmečio literatūrinių žurnalų. Dėl įtarimų antivyriausybine veikla 1862 metais Černyševskis buvo suimtas ir įkalintas Petropavlovsko tvirtovėje Peterburge. Kalėdamas jis sugėbėjo ne tik parašyti revoliucinį, utopinį ir politinį romaną *Kas daryti?*, bet ir pasiekti, kad romanas, nepaisant visų cenzūros užtvarų, būtų išspausdintas. Romanas, tik pasirodęs, iš karto buvo uždraustas, tačiau sustabdyti jo plitimą ir didėjantį populiarumą buvo neįmanoma: amžininkai prisimena, kad romaną žmonės persirašinėdavo ranka, mokėjo didžiulius pinigus, kad tik gautų paskaityti¹⁰². Tai vos ne vienintelis rusų literatūros istorijos pavyzdys, kai neaukšto meninio lygio kūrinys net kelis dešimtmečius buvo užvaldęs to meto skaitytojų mintis. Vieni žavėjosi, praktiškai vadovavusi jo mokymu, kaip organizuoti darbininkų arteles, komunas, kiti piktinosi ir plūdo, bet abejingų tikrai nebuvo. Kaip rašė Černyševskio amžininkas, literatūros kritikas ir publicistas Dmitrijus Pisarevas, „ponas Černyševskis, estetikos griovėjas, tapo vieninteliu mūsų beletristu, kurio meninis kūrinys darė tiesioginę įtaką mūsų visuomenei“¹⁰³.

Nesileisime į detales perpasakodami šį unikalų devynioliktojo amžiaus rusų literatūros kūrinį, kurio veikėjai, vieninteliai visoje

¹⁰² Э. Афанасьев, „Роман Н. Г. Чернышевского *Что делать?* и жизненный идеал народовольца“, „*Что делать?*“ Н. Г. Чернышевского. Историко-функциональное исследование, Москва: Наука, 1990, 143–183.

¹⁰³ Д. Писарев, „Мыслящий пролетариат“, http://iph.ras.ru/elib/Pisarev_Proletariat.html (2012-11-21).

rusų literatūroje, tikrai žino, kaip pasiekti visų išsvajotą laimę. Tik paminėsime, kad šiame romane Černyševskis vienintele laimės pasiekimo sąlyga mano esant revoliuciją. Svarbu suprasti, kad revoliucija romane matoma ne kaip tikslas, o kaip vienintelė priemonė norint ateityje sukurti visuotinę laimę. Kitaip sakant, asmeninė laimė, pasak Černyševskio, iš tiesų galima, bet tik išsprendus visas socialines visuomenės problemas¹⁰⁴. O jos, savo ruožtu, ir Černyševskis už tai agitavo, sprendžiamos tik revoliuciniu keliu.

Bet grįžkime prie *Užrašų ir pogrindžio* herojaus santykio su revoliucinio romano teiginiais. „Pogrindininkas“, kuris viską skaito, viskuo domisi, tokius teiginius iš karto atmeta. Ir čia matome paties Dostojevskio poziciją revoliucijos klausimu. Revoliucija jį gąsdina ne tik prievarta, ne tik nesustabdomu kraujo praliejimu¹⁰⁵, Dievo sukurtos tvarkos paneigimu. Tokią poziciją galima išvelgti tuoj po *Užrašų iš pogrindžio* parašytame romane *Nusikaltimas ir bausmė* ar kiek vėliau atsiradusiuose *Demonuose*¹⁰⁶. Revoliucija rašytoją bausina visų pirma galimybe paversti visus žmones klavišais, kaištukais ar kuo kitu, kas sugeba veikti tik pagal svetimą valią. Tais pačiais 1864 metais žurnale *Epocha* rašytojas planavo sukurti naują rubriką pavadinimu „Literatūros metraštis“ ir joje publikuoti straipsnį-recenziją apie Černyševskio romaną, taip pat pasisakyti apie fanatizmo teoretikų žalą, kurią propaguoja *Sovremenniko* žurnalas. Bet

¹⁰⁴ Ar ne apie tai svajojo, tiesa, tiesiogiai to neįvardijantis ar tiesiog to dar iki galo nesuvokiantis ankstyvosios Dostojevskio apysakos *Silpna širdis* herojus Vasia Šumkovas?

¹⁰⁵ Vieną kartą praliejus kito žmogaus kraują, susilaikyti bus vis sunkiau. Kraujas traukia kraują. Apie tai byloja Radiono Raskolnikovo pavyzdys, apie tai užsimenama ir *Demonuose*.

¹⁰⁶ Šią idėją Dostojevskis galutinai išplėtoja garsiojoje *Demonų* personažo Ščigaliovo teorijoje, kuri faktiškai ir buvo ryškiausia rašytojo pranašystė apie dvidešimtajame amžiuje Rusijos laukiančius išbandymus.

vietoj to, kaip rašo Močiulskis, Dostojevskis parašė *Užrašus iš pogrindžio* – „meninį atsakymą romanui *Kas daryti?*“¹⁰⁷.

Ko siekia revoliucionieriai? Pasak Dostojevskio, jie nori sukurti „krištolo pastatą“, amžiną ir nesugriaunamą. Krištolo pastato metafora – tai citata iš Černyševskio romano, kurio viename iš kulminacinių epizodų vaizduojamas pagrindinės veikėjos Veros Pavlovnos ketvirtas sapnas, piešiantis idealų žmonių būvį¹⁰⁸: „... o ten, viduje, jau tikras namas, didžiulis namas; jis apvožtas tuo ketiniu bei kristaliniu pastatu kaip gaubtu [...] Bet kas gyvena šiame name, kuris puikesnis už rūmus? [...] Didžiulis krikščolinis namas. Nejaugi čia mūsų žemė? Ir visi taip gyvens? [...] Visiems amžinas pavasaris ir amžina vasara, amžinas džiaugsmas [...] Laimingi žmonės!“¹⁰⁹ Beje, Černyševskis, pristatydamas šią didžiulį namą, kuriuose kartu laimingai gyvena daugybė žmonių, idėją nebuvo originalus. Rašytojas perėmė ją iš vieno svarbiausių utopinio socializmo ideologų, prancūzų filosofo ir sociologo Šarlio Furjė¹¹⁰, svajojusio pastatyti specialius rūmus – falansterį, kuriuose galėtų kartu gyventi ir vienas kitam padedami dirbti vienos komunos nariai. Furjė tokio pastato nepavyko pastatyti, bet atsirado jo sekėjų, taip pat ir Rusijoje. Tiesa, nė vienas falansteris nestovėjo ilgiau nei dvylika metų. Dažniausiai

¹⁰⁷ К. Мочульский, „Достоевский“, 338. Prie polemikos su Černyševskiu Dostojevskis grįš dar kartą 1865 metų vasario mėnesį. Paskutiniame *Epochos* numeryje bus išspausdinta Dostojevskio satyra *Krokodilas, nepaprastas įvykis arba pasažas Pasaže*, kurią daugelis vadina tekstu, parodijuojančiu tiek revoliucionieriaus-demokrato Černyševskio mokymą, tiek jo paties asmeninę situaciją atsidūrus Petropavlovsko tvirtovėje. Tiesa, Dostojevskis vėliau neigs tai ir teisisis, kad jis pats, buvęs kalinys, niekaip nebūtų galėjęs tyčiotis iš nelaimingo žmogaus, sėdinčio kalėjime.

¹⁰⁸ Gal dar kas nors įsigilins ir iki galo pabandys paaiškinti, kodėl net ir Černyševskis idealų žmonių gyvenimo paveikslą kūrė pasitelkęs sapno erdvę.

¹⁰⁹ N. Černyševskis. *Kas daryti?*, Vilnius: Vaga, 1976, 336–338; 342.

¹¹⁰ Šarlis Furjė (1772–1837).

juos padegdavo patys „rūmų“ gyventojai. Taip, pavyzdžiui, nutiko Nikolajaus Ogariovo¹¹¹ pastatui, kurį jis pastatė saviems baudžiauninkams. Su utopinio socializmo idėjomis Dostojevskis susipažino dar jaunystėje, kai 1846 metais sutiko Michailą Petraševskį¹¹². Tada utopinio socializmo idėjos jam nebuvo svetimos ir tai matoma apysakoje *Silpna širdis* ir sentimentaliame romane *Baltosios naktys* (1848). Bet katorgos patirtis privertė rašytoją perkainuoti vertybes. 1873 metų *Rašytojo dienoraštyje* pasirodžiusiame straipsnyje „Viena iš dabarties apgaulių“ Dostojevskis pasmerkė savo jaunystės susižavėjimą utopinio socializmo idėjomis.

Krištolo rūmų idėjos parodija Dostojevskiiui kilo ir prisimenant 1862 metais Londono Hyde parke matytą stiklo ir metalo pastatą (*Crystal Palace*), sukurtą pasaulinei Londono parodai 1851 metais pagal architekto Džozefo Pastono planą. Dostojevskiiui šie rūmai padarė įspūdį ne kaip nematytas, naujoviškas architektūros statinys¹¹³, bet kaip „jėga, kuri sujungė [...] čia visą tą begalę žmonių, suplūdusių iš viso pasaulio, į vieną kaimenę“¹¹⁴. „Kaimenė“ taps vienu

¹¹¹ Nikolajus Ogariovas (1813–1877), rusų visuomenės veikėjas, publicistas ir poetas, vienas iš laisvos, necenzūruojamos rusų spaustuvės įkūrėjų. Necenzūruojamų leidinių emigracijoje pagrindiniu organizatoriumi laikomas Ogariovo draugas, rusų publicistas, rašytojas ir filosofas Aleksandras Gerceinas (1812–1870).

¹¹² Michailas Petraševskas (1821–1866), pagrindinis utopinio socializmo propaguotojas Rusijoje. Už dalyvavimą Petraševskio rengiamuose susirinkimuose Peterburge Dostojevskis 1849 metais buvo suimtas ir nuteistas mirti.

¹¹³ Dar kelionių apybraižos „Žiemos pastabos apie vasaros išpūdžius“ pirmieji skaitytojai pastebėjo, kad Dostojevskį, besilankantį Vakarų Europoje, mažiausiai domino tai, kas paprastai domina turistus: architektūra, kultūra, istorija ir kt. Dostojevskis apžiūrinėjo vietos įžymybes jau turėdamas išankstinę nuomonę apie jas. Jį domino, kaip viena ar kita vietos kultūros detalė sąveikauja su išankstinėmis jo nuostatomis.

¹¹⁴ F. Dostojevskis, „Žiemos pastabos apie vasaros išpūdžius“, *Apysakos I*, 217.

iš svarbesnių vėlyvosios Dostojevskio kūrybos įvaizdžių, susijusių su žmogaus valios paralyžiumi, laisvės ir pasirinkimo nebuvimu¹¹⁵.

Taigi Veros Pavlovnos susapnuoti idealūs žmonijos namai, pasak pogrindžio herojaus, tai tik „tvartas“, į kurį sugenamami naminiai gyvūnai¹¹⁶, ar vištidė, kurioje gal ir galima pasislėpti nuo lietaus, „kad nesušlapčiau, bet vis dėlto neimsiu vištidės laikyti rūmais iš dėkingumo, kad ji mane nuo lietaus apsaugojo“ (292). Gal krištolo pastatas ir gali būti laikina prieglauda, kurioje teks palaukti, laikinai pasislėpti, bet likti ten visam laikui – jokių būdu!

Krištolo rūmai *Užrašuose iš pogrindžio* dar lyginami su „kapitaliniu namu su butais vargingiems gyventojams pagal tūkstančio metų sutartį ir dėl viso pikto dantų gydytojo Vagenheimo¹¹⁷ iškaba“ (293). Šis ironiškas palyginimas, „sustiprintas“ dar ir nerusiška pavarde, byloja apie svetimų, gal zapadnikų, o gal konkrečiai vokiškų idėjų nepriimtinumą¹¹⁸. Svetimas europietiškos civilizacijos statinys

¹¹⁵ Ypač aktualus kaimenės įvaizdis tampa „Legendoje apie Didįjį inkvizitorių“. Inkvizitorius įsitikinęs, kad žmonės per silpni pasirinkti savo pačių kelią link vienintelės tiesos, tai jiems tiesiog per sunku: „Ir žmonės apsidžiaugė, kad juos vėl vedame kaip kaimenę, – sako inkvizitorius, – ir kad pagaliau nuo jų širdžių nuimta tokia baisi dovana (čia kalbama apie laisvės dovana – D. B.), kuri teikė jiems tiek kančių“, – F. Dostojevskis, *Broliai Karamazovai*, Vilnius: Vaga, 1986, 1, 273.

¹¹⁶ Įdomu, kad „kaimenės“ ir „tvarto“ įvaizdžiai paskutiniame Dostojevskio romane panaudojami keliuose planuose. Tai ne tik metafora, perteikianti be Dievo pasiklydusių žmonių būseną; tai ir miestelio, kuriame vyksta romano veiksmas, pavadinimas – Skotoprigonjevskas (*пригнать скот* – suginti gyvulius).

¹¹⁷ Septintajame devynioliktojo amžiaus dešimtmetyje Peterburge buvo net aštuoni dantų gydytojai Vagenheimai (Е. Кийко. Примечания к Запискам из подполья, 769).

¹¹⁸ Г. Померанц, „Долгая дорога истории“, http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Article/Pom_Dolg.php (2012-11-12).

nei Dostojevskio herojui, nei pačiam autoriui, vienam iš „počveni-čestvos“ ideologų, netinka. Toks statinys negali būti naudingas vien todėl, kad pastatytas nepaisant individo valios ir norų. „Žmogui reikalingas vien tik *savarankiškas* noras, kad ir kiek tas savarankiškumas atsietų ir kad ir prie ko jis privestų“, – teigia „žmogus iš pogrindžio“ (283). O krikščionis „nebus galima nei liežuvio vogčiomis iškišti, nei špygos kišenėje parodyt“ (292). Rodyti liežuvį ar ne – tai kiekvieno pasirinkimas. Liežuvio ir špygos rodymas Dostojevskio tekste tampa iracionalios žmogaus valios simboliu.

Didžiausiu iracionalios valios oponentu *Užrašų* herojui ir tapo Černyševskis, kartu su kitais pozityvistais sukūręs „protingo egoizmo“ teoriją, apie kurią romane *Kas daryti?* mėgsta diskutuoti jo herojai ir kurią savo apysakoje dekonstruoja Dostojevskis. Ką ji skelbia?

Vienas iš utopinio Černyševskio romano veikėjų Lopuchovas aiškina, kad žmonės blogai elgiasi, yra pikti tik todėl, kad juos supa bloga aplinka. Blogyje žmonėms nenaudinga būti geriems. Beprasmiška. Bet jei gyvenimo sąlygos būtų kitokios, tai ir žmogus pasikeistų. Gyvenant naujoje, pertvarkytoje visuomenėje bus tiesiog nenaudinga būti blogam. Kam griauti tai, kas aplink tave gera? Nuo to juk tau pačiam bus tik blogiau.

Pagal „protingo egoizmo“ teoriją, žmogaus poelgiai aiškinami materialiu jo apskaičiavimu ir konkrečia nauda. Ir tai, pasak pozityvistų, normalu. Tokia žmogaus prigimtis. Žmogus yra egoistas. Bet nereikia pamiršti epiteto „protingas“. Sąmoningas, mąstantis žmogus puikiai suvokia, kad jam nenaudinga būti laimingam nelaimėlių apsuptyje. Todėl jis siekia ir visuotinės laimės, arba, kitaip sakant, siekdamas naudos sau, siekia jos ir kitiems, nes asmeninė laimė be visuotinės negalima. Taigi, pagal Černyševskio etinį mokymą, gėris ir nauda sutampa.

Šio mokymo esmę perteikia besityčiojantis iš jo „pogrindžio“ herojus: „O, pasakykit, kas toks pirmasis pareiškė, kas pirmasis paskelbė, jog žmogus tik todėl daro niekšybes, kad nežino savo tikrųjų interesų; o jeigu jį apšviestų, atvertų jam akis ir parodytų, kurie jo tikrieji, normalūs interesai, tai žmogus iškart liautųsi daryti niekšybes, iškart pasidarytų geras ir kilnus, nes, būdamas apsišvietęs ir suprasdamas, kas jam iš tiesų naudinga, tikrai pamatytų, kad gerumas naudingas jam pačiam, o juk žinoma, kad nė vienas žmogus negali sąmoningai elgtis priešingai savo paties naudai...“ (278)

„Pogrindžio“ herojų tokie racionalistų ir pozityvistų įsitikinimai žeidžia, žemina. Jis negali susitaikyti su mokymu apie žmogų kaip apie įspėjamą, aiškų, vos ne primityvų sutvėrimą. Kas gali apskaičiuoti žmogaus naudą ir kas pasakė, kad ta nauda apskaičiuojama tik materialiai? Nieko panašaus, karštai įrodinėja Dostojevskio herojus šį kartą savo įvardytiems oponentams, „... Žmogui visur ir visada, kad ir kas jis būtų, patikdavo elgtis taip, kaip jis norėdavo, o visai ne taip, kaip jam liepdavo protas ir nauda; bet norėti galima ir to, kas tau visai nenaudinga, o kartais netgi *tikrai privalu* [...]. Savas asmeninis, nevaržomas ir laisvas noras, sava fantazija, įaudrinta kartais tegu ir iki pamišimo, – visa tai kaip tik ir yra tas praleistas pats naudingiausias dalykas, kuris netinka į jokią klasifikaciją ir dėl kurio visos sistemos ir teorijos nuolat nueina velniop. Ir iš kur visi tie išminčiai ištraukė, kad žmogui reikalingas kažkoks normalus, kažkoks dorybingas noras? Kodėl jie būtinai įsivaizdavo, kad žmogui reikalingas būtinai protingas ir naudingas noras? Žmogui reikalingas – vien tiktai savarankiškas noras, kad ir kiek tas savarankiškumas atsieitų ir kad ir prie ko jis privestų“ (283).

Visa pasaulio istorija, herojaus įsitikinimu, – tik iracionalios valios istorija. Jei žmogus būtų norėjęs eiti paskui savo naudą, jis

seniai jau būtų kur nors nuėjęs. Bet žmogus, nors ir nori kurti ir iš tiesų nori būti laimingas, lygiai taip mėgaujasi ir griovimu.

O gal žmogus ne vien iš pasimėgavimo neigti griaua tai, kas jau sukurta? Gal griaua vien tam, kad kaip nors... sulėtintų tą formulės „dukart du“ baigtį? „Ar ne dėl to jis taip mėgsta griauti ir chaosą [...], kad pats instinktyviai bijo pasiekti tikslą ir užbaigti kuriamą statinį? – klausia *Užrašų* herojus ir vėl grįžta prie anksčiau išsakytų minčių, – ką jūs žinot, galbūt statinys jam patinka tik iš tolo, bet anaipol ne iš arti; galbūt patinka tik statyti jį, o ne gyventi jame, ir palikti jį paskui *aux animaux domestiques*¹¹⁹, kaip antai skruzdėlėms, avinams ir kt.“ (290).

Taigi, jeigu statinys statomas tik primityviai suvokiant žmogaus naudą, o ta nauda visada baigiasi pilvo interesų tenkinimu (viena iš didžiųjų nuodėmių!), tai toks statinys – tik skruzdėlynas, tegul ir krištolinis, bet tikrai ne žmonėms skirtas. „Paradoksalistas“ neišvengiamai sukasi savo minčių rate – jis ir vėl primena mums, kuo mes, žmonės, skiriamės nuo skruzdėlių, avinų ir kitų gyvūnų.

Apie socialistų norą tenkinti tik pilvo užgaidas Dostojevskis rašys dar kartą tais pačiais, 1864 metais, viename iš nebaigtų straipsnių „Socializmas ir krikščionybė“. Pagal Dostojevskį, tikrasis žmogaus pašaukimas neturi nieko bendra su tarnavimu apsirijimo Dievui: „Socializmas turi socialinio skruzdėlyno tikslą – sotų pilvą.“¹²⁰

¹¹⁹ Naminiam gyvūnam.

¹²⁰ Ф. Достоевский, „Социализм и христианство“, *Собрание сочинений в 15 т.*, 15, 774. Viena iš įdomiausių ir ryškiausių šių dienų dostojevskologų Tatjana Kasatkina įsitikinusi, kad daugelio atsakymų į klausimus, kylančius perskaičius *Užrašus iš pogrindžio*, reikia ieškoti būtent „Socializme ir krikščionybėje“, taip pat esė „Maša guli ant stalo“ (Т. Касаткина, „Семинар Заметки из подполья Достоевского“, http://www.youtube.com/watch?v=t1CkcpqSqFo&playnext=1&list=PL7DC46586FB9467C5&feature=results_video [2012-10-28]). Pasak Kasatkinos, šie du iki galo nebaigti publicistiniai

Bet ar iš tikrųjų „pogrindžio“ herojus nieko nenori pasiekti, nieko iki galo pastatyti? Ar jis tikrai to nežino ir todėl blaškosi, pyksta, šaiposi, keikiasi ir keikia? Kažin. Juk tarp jo samprotavimų praslysta ir pasiteisinimas: „Aš šitai sakau visai ne dėl to, kad labai mėgstu liežuvį kaišioti. Aš, galimas daiktas, tik dėl to ir pykau, kad tokio pastato, kuriam būtų galima ir nerodyti liežuvio, iš visų jūsų pastatų iki šiol nėra. Atvirkščiai, aš duočiau visai liežuvį nupjauti, vien iš dėkingumo, jeigu tik viskas susitvarkytų taip, kad man pačiam daugiau niekada nebesinorėtų jo iškišti. Kas man darbo, kad taip neįmanoma sutvarkyti ir kad reikia tenkintis butais [...] Netikiu.“ (293)

Užburtas „paradoksalisto“ minčių ratas vienu metu pratrūksta: „Na, pakeiskit, suviliokit mane kuo kitu, duokit man kitą idealą.“

ar eseištiniai Dostojevskio tekstai patvirtina, kad „pogrindžio herojus“ – „vienas iš tebebaigiančios savo dienas kartos atstovų“ (262), kaip jį dar pačioje apysakos pradžioje savo paaiškinimuose pavadina autorius, – gyvena antroje asmenybės vystymosi stadijoje – civilizacijoje. Dostojevskis „Socializme ir krikščionybėje“ rašo: „Patriarchališkumas – pirminė stadija. Civilizacija – vidurinė, pereinamoji. Krikščionybė – trečias ir paskutinis žmogaus laipsnis, bet čia baigiasi vystymasis, pasiekiamas idealas, taigi [...] ir čia nėra nei ironijos, nei pašaipos, – yra *būsimasis gyvenimas*.“ O štai ką Dostojevskis rašo apie antrąją žmonijos gyvavimo stadiją – civilizaciją, kurioje, taip išeina, ir gyvena „pogrindžio herojus“: „Civilizacija – pereinamoji stadija). Tolesniame vystymosi laike įvyksta naujas fenomenas, naujas faktas, kurio niekas negali išvengti, tai savimonės vystymasis ir tiesioginių idėjų ir įstatymų (autoritetų, patriarchalinių, masės įstatymų) neigimas. Žmogus kaip asmenybė šitos savo bendros genetinės būsenos tapdavo priešiškas, neigiantis masių autoriteto ir *visų* įstatymą. Todėl *visuomet* prarasdavo tikėjimą Dievu. (Tuo baigdavosi visokios civilizacijos. Pavyzdžiui, Europoje, kur civilizacijos vystymasis pasiekė paskutinę ribą, tai yra paskutinę asmens vystymosi ribą, – asmenybių tikėjimas Dievu krito.) Ta būseną, tai yra masės subyrėjimas į asmenybes, kitaip sakant, civilizacija, yra skausminga. Tai patvirtina Gyvos Dievo idėjos praradimas. Antrasis patvirtinimas, kad tai yra liga, yra tai, kad žmogus šios būsenos jaučiasi blogai, nerimauja, praranda „gyvo gyvenimo“ šaltinį, nejaučia tiesioginių pojūčių ir viską suvokia.“ („Социализм и христианство“, 775).

(292) arba „... parodykit man ką nors geresnio, ir aš eisiu su jumis.“

(293) O jei to kito, geresnio ar tikro idealo nėra ir net neaišku, kur jo ieškoti, tada geriau pasilikti savame pogrindyje: „... o jei nenorit teiktis skirti man dėmesio, tai juk nemaldausiu. Aš turiu pogrindį.“ (293).

Kaip teigia daugelis Dostojevskio kūrybos specialistų, iš pradžių apysaka buvo sumanyta kiek kitaip, apie tai galima spręsti, deja¹²¹, tik iš vieno rašytojo laiško broliui: „Kiaulės cenzoriai ten, kur aš iš visko tyčiojau ir kartais *burnojau dėl akių prieš Dievą*, tai praleido, o tai, kad iš viso to aš išvedžiau tikėjimo būtinybę ir Kristų, uždraudė.“¹²² Tiesa, vėliau, dar kartą publikuodamas *Užrašus iš pogrindžio* Dostojevskis, matyt, galėjo grįžti prie pirmojo teksto varianto. Bet to nepadarė. Be šio fragmento apie tikėjimą apysakos tekstas liko alegoriniu pasakojimu apie Dievo neradusio, net neieškojusio (o gal nežinojusio, kad galima ieškoti) žmogaus beprasmį gyvenimą. Tačiau visiems tiems, kurie pastebėjo, kad apysakos herojus vis dėlto drįsta užsisvajoti apie tai, kad „... dukart du penki – kartais labai mielas dalykėlis“ (291), jis nebeatrodo nei bjaurus ar atgrasus, nei egoistiškas. Tik labai nelaimingas, graudus, pasiklydęs tarp daugybės svetimų tiesų, o tos vienintelės, pagrindinės taip ir neradęs.

¹²¹ *Užrašų iš pogrindžio* rankraščio neišliko.

¹²² Ф. Достоевский, „Письма“, *Собрание сочинений в 15 т.*, 239.

„APIE ŠLAPIĄ SNIEGĄ“

Antra apysakos dalis „Apie šlapią sniegą“ skaitytojus, ypač profesionalus, domina mažiau. „Žmogaus iš pogrindžio“ jaunystės, apie kurią pasakojama antroje dalyje, analizei paprastai skiriamos vos kelios pastraipos ar net eilutės. Tokia vyrauja filosofinio pobūdžio apysakos nagrinėjimų tendencija. Daugelis rašytojo kūrybos specialistų teigia, kad apie šią apysakos dalį nieko specialiai aiškinti nereikia. Herojus juk pats papasakoja apie savo gyvenimą prieš šešiolika metų, akcentuodamas pačius bjauriausius savo asmenybės bruožus: nepastovumą, įžeidumą, pavydą, bailumą, puikybę. Rodos, kad jis iš visų jėgų stengiasi nupiešti patį nepatraukliausią savo portretą. Dėl to, kaip įprasta Dostojevskio personažams, jis prisimena pačius nemaloniausius savo jaunystės momentus¹²³, kad tik jo niekas nepagailėtų. Už viso to slypi herojaus kompleksai, nerzytingumas ir kartu troškimas būti garbinamam ir mylimam, to atvirai jis nedrįsta pripažinti. Todėl didžiausia neapykanta demonstruojama tiems, kurie, matyt, išvelgia jo elgesyje daugiau, nei jis stengiasi parodyti, pavyzdžiui, tarnui Apolonui ar nelaimingai prositutei Lizai, kurią sutinka viešnamyje po išgertuvių vakaro su bendramoksliais *Hotel de Paris*.

Visas apysakos veiksmas sukoncentruojamas trijuose epizoduose. Pirmas – susitikimas su nekenčiamo mokyklos draugo Zverko-

¹²³ Dostojevskio herojai kartais mėgsta tyčia save apkalbėti. Apie tai rašoma ir *Idiote*, ir *Broliuose Karamazovuose*. Tačiau ryškiausias šiuo požiūriu būtų vienas iš Stavrogino išpažinties variantų romane *Demonai*.

vo kompanija restorane, kur protagonistas gali pademonstruoti visą savo „paradoksalisto“ esmę: veržiasi draugauti su tais, kurių nekenčia, nes pavydi jiems, bet laiko menkesniais už save, žeminasi prieš juos, nes jis jiems nereikalingas, bet dėl to juos įžeidinėja, tuoj pat maldaudamas jų draugystės, ir t. t. Antras epizodas pasakoja apie susitikimą viešnamyje su prostitute Liza, kuri vieną akimirką sužavi herojų savo tyrumu, nes patiki jo vaizdingais, literatūriškais pasakojimais apie jos laukiančią tragišką lemtį. Trečias epizodas prasideda tada, kai, patikėjusi mūsų herojaus kilniadvasingumu ir tikėdamasi užmiršti praeitį ir pradėti naują gyvenimą, Liza ateina į jo namus, nes *ten*, viešnamyje, jis ją beveik nuoširdžiai kvietė „vadovaudamasis“ išmokta eilėraščio fraze „Ir į namus manusius drąsiai kaip šeimininkė tu įženk!“ Tačiau skurdo ir savo baimių pažemintas protagonistas pasitinka Lizą su itūžiu, išlieja ant jos visą susikaupusį apmaudą ir, keršydamas už jos žmogišką nuovoką ir gailestingumą, šiurkščiai pažemina ją pasinaudodamas jos „puolusios“ moters padėtimi. Kai ateina metas herojaus atgailai, Lizos nebėra.

Daugelyje mokslinių šios istorijos aptarimų vyrauja psichologinio tipo pokalbis apie egoistišką, į save įsigilinusį žmogų, kuris visai nemoka bendrauti, neturi draugų, nors galėjo turėti, visų nekenčia. Paprastai tokiais atvejais iškyla minėta citata apie egoistišką herojaus norą gerti arbatą, primenama, kaip herojus žemina savo tarną Apoloną, iš kurio geriau būtų pasimokęs išminties, nes tarnas niekada nesėdi be darbo (siuva, naikina žiurkes, skaito Psalmyną) ir šiaip ištikimai tarnauja savo ponui, niekada laiku nemokančiam menkos algos. Pokalbyje apie antrą skyrių pabrėžiama ir tai, kad Liza, nors ir mirtinai įžeista, „švenčia“ moralinę pergalę prieš būsimą „pogrindžio“ antiherojų. O ir Lizos vardas, pasak Dostojevskio kūrybos specialistų, parinktas neatsitiktinai. Kaip ir daugelis Dostojevskio

personažų vardų, ir šis yra „kalbantis“¹²⁴, „paženklintas“ rusų kultūroje dar nuo Nikolajaus Karamzino „Vargšės Lizos“ (1792) laikų¹²⁵.

Daugumai šių nuostatų būtų sunku prieštarauti. Gal tik Apolono paveikslą būtų galima matyti kiek plačiau. Į šio personažo funkciją rimtai bene pirmą kartą vos prieš keletą metų pažvelgė literatūrologė Kasatkina, viename iš savo mokslinių pranešimų įrodžiusi, kad „paslaptingas“ Apolono įvaizdis Dostojevskio tekste susijęs visų pirma su mirties idėja. Apolonui, kaip sąstingio simboliui, priešpriešinama vis bėganti pelė iš pirmo skyriaus, kurios metafora savo ruožtu neatskiriama nuo nesibaigiančio laiko, amžinybės idėjos¹²⁶. Savo išvadas Kasatkina patvirtina pasitelkusi 1880 metų *Rašytojo dienaščio* ištrauką – Dostojevskio atsakymą Aleksandrui Gradovskiu¹²⁷, kuriame Belvederio Apolonas priešpriešinamas Kristui. Dostojevskis rašė: „Susidūrė dvi priešingos idėjos žemėje – žmogus-dievas sutiko Dievą-žmogų, Belvederio Apolonas – Kristų.“¹²⁸ Ka-

¹²⁴ М. Альтман, *По векам имен*, Саратов: Издательство саратовского университета, 1975, 280.

¹²⁵ 1792 metais pasirodžiusi rusų rašytojo sentimentalisto Karamzino apysaka *Vargšė Liza* „įtvirtino“ ir „mažo žmogaus“, ir jo nelaimingos meilės temą rusų literatūroje. Devynioliktojo amžiaus rusų literatūroje susiklostė tradicija tokį vardą turinčias personažes traktuoti kaip aukas. Tai ir Liza iš Aleksandro Puškino apysakos *Pikų dama* (1833), Liza Kalitina iš Ivano Turgenevo romano *Bajorų gūžta* (1858). Dostojevskio kūryboje Lizos vardo literatūrinė „semantika“ ypač ryški: akmenimis užmėtyta Liza Tušina iš *Demtonų*, invalidė mergaitė Liza Chochlakova ir Lizaveta Pasmirdėlė iš *Brolių Karamazovų*.

¹²⁶ Т. Касаткина, „Аполлон и мышь“, http://www.youtube.com/watch?v=GNdCjtz_MKA (2012-11-04)

¹²⁷ Aleksandras Gradovskis (1841–1889) – Peterburgo universiteto profesorius, juristas ir publicistas.

¹²⁸ Ф. Достоевский, „Дневник писателя 1880 г.“, *Собрание сочинений в 15 т.*, 14, 465.

satkinos pastabos svarbios siekiant dvi skirtingas Dostojevskio apysakos dalis susieti į kūrinio visumą. Literatūrologė savo išvadas apie Apolono ir žmogaus mirtingumo ryšį patvirtina remdamasi ir rusų poeto, meno kritiko Maksimaliano Vološino straipsniu „Apolonas ir pelė (Anri de Renje kūryba)“ (1911).

Psichologinis ir religinis-filosofinis antros apysakos dalies perskaitymas susijungia jau tradiciniame tapusioje išvadoje apie įprastą Dostojevskio kūrybos temą – žmogiško bendravimo tragediją pasaulyje, kuriame nėra Dievo. Pagal Močiulskį, ši tragedija *Užrašuose iš pogrindžio* rutuliojama „dviem aspektais: po draugystės tragedijos eina kur kas gilesnė meilės tragedija“¹²⁹. Močiulskis primena Dostojevskio citatą iš 1876 metų *Rašytojo dienoraščio*: „... visiško savo bejėgiškumo suvokimas, suvokimas, kad negali padėti ar atnešti kokią nors naudą, negali palengvinti žmonėms jų kančias, kaip ir žinojimas, kad kenčia visa žmonija, meilę žmonijai jūsų širdyje gali pakeisti neapykanta jai.“¹³⁰ Mylėti kitą žmogų, pasak Dostojevskio, galima tik matant Dievo atvaizdą jame.

Kitas dostojevskologų pastangas skirtingas apysakos dalis susieti viena bendra idėja būtų galima skirstyti į dvi grupes: pirmą pavadinime intertekstualia, antrą – struktūrine.

„Apie šlapią sniegą“ prasideda epigrafu iš Nikolajaus Nekrasovo eilėraščio „Kai iš tamsybių paklydimas...“ (1846). Vieno iš svarbiausių natūraliosios mokyklos autorių Nekrasovo eilėraštis pasirinktas kaip tiesiogiai „įvedantis“ į pagrindinę antros apysakos dalies temą: užuojauta, pagalba, supratimas ir meilė – štai kas turėtų išgelbėti pasaulį. Tačiau epigrafo lyrinis siužetas apie prostitutę, meile sugrąžintą į normalų gyvenimą, nutraukiamas meilės istorijai

¹²⁹ К. Мочульский, „Достоевский“, 347.

¹³⁰ Ф. Достоевский, „Дневник писателя 1880 г.“, *Собрание сочинений в 15 т.*, 13, 390.

dar nepasiekus kulminacijos, tai yra svarbiausios eilėraščio dalies, kurioje lyrinis subjektas pasiaukojamai kviečia „puolusią“ moterį: „Ir į namus manuosius drąsiai kaip šeimininkė tu įženk.“ Eilėrašties pačiame jo viduryje šurkščiai „nukertamas“ („ir t. t., ir t. t., ir t. t.“), tarsi tyčiojantis iš jo pamokančios ar paguodžiančios istorijos ir tą istoriją pasakojančio. Kadangi „pogrindininko“ atsiminimai parašyti praėjus nemažai laiko po juose aprašytų įvykių, tai jo ironija greičiausiai skirta ne tiek eilių autoriui ar jo įsitikinimams, kiek sau pačiam. Tada jaunas, tipiškas „šileris“ tikėjo, kad meilės ir užuojautos pakanka, siekiant išgelbėti žmoniją iš ją supančio skurdo, neteisybės ir žiaurumo¹³¹. Bet natūraliosios mokyklos įskiepyti įsitikinimai apysakoje išsklaidomi kaip neturintys nieko bendra su „gyvu gyvenimu“. Prostitutė Liza netapo herojaus širdies karaliene ar šeimininke. Atvirkščiai. Sava herojaus valia, nekontroliuojama jokio moralės įstatymo, pasirodė kur kas stipresnė už visas išmoktas protingas mintis ir svetimus patarimus. Racionalumas ir meilė žmogui pasirodė vienodai nieko verti.

Savo atsiminimuose „žmogus iš pogrindžio“ jaunystę, prabėgusią penktajame dešimtmetyje, linkęs vertinti kaip romantizmo periodą apskritai. Svarbu pabrėžti, kad herojaus romantizmo samprata skiriasi nuo to, kaip šiandien suvokiame kaip devynioliktojo amžiaus rusų romantizmą. Romantizmas „pogrindininko“ išpažintyje tapatinamas ne tik su humanistine Frydricho Šilerio tradicija, bet ir su literatūrine tradicija apskritai. Todėl Šekspyro, Džordžo Bairono, Žorž Sand, Nikolajaus Gogolio ar Ivano Gončiarovo¹³² vardai, taip pat, kaip ir kai kurie šių autorių personažai, citatos ar

¹³¹ Analogiškas jaunatviško naivumo vertinimo motyvas naudojamas apibūdinant Vanią iš *Pažemintųjų ir nuskriaustųjų*.

¹³² Ivanas Gončiarovas (1812–1891) – rusų rašytojas, realistinių romanų *Prasta istorija*, *Oblomovas*, *Skardis* autorius.

aliuzijos į juos „pogrindininko“ išpažintyje atsiranda vienos greta kitų, vienoje eilėje, neskirstant jų pagal literatūrinės epochas, kryptis ar dar ką nors, nemanant, kad vis dėlto tai skirtingų literatūros epochų reiškiniai. Tai, kad „paradoksalisto“ prisiminimuose Puškino apysaka *Šūvis* gretinama su Michailo Lermontovo pjese *Maskaradas*, greičiausiai įprastas Dostojevskio kūrybai vienas iš herojaus apibūdinimo būdų, žymintis herojaus mąstymo chaotiškumą¹³³. Tačiau šio konkretaus *Šūvio* ir *Maskarado* sugretinimo būtų galima pasiūlyti ir kitą paaiškinimą: devyniolikto amžiaus šeštojo dešimtmečio pabaigoje – septintojo dešimtmečio pradžioje Rusijoje užsiėmę literatūrinė polemika tarp vadinamųjų grynojo meno ideologijos atstovų ir realistų, tuo metu save vadinusių Gogolio „sekėjais“. Pirmieji Gogolio tradicijai priešpriešino puškiniškąją, todėl daugelis „Gogolio krypties“ literatūroje šalininkų Puškino kūrinius buvo linkę vadinti pasenusiais arba, pagal juos, romantiškais.

Pagrindinis apysakos veikėjas nuolat pabrėžia savo apsiskaitymą („Namie aš, pirmiausia, daugiausia skaitydavau“ [303]) ir, vertindamas save iš laiko nuotolio, šį savo užsiėmimą mano esant nulėmusiu jo tolesnį gyvenimą. Pasakojimo eigoje herojus tris ar keturis kartus savo veiklą ir mintis pavadina *literatūriškomis*, leisdamas suprasti, kad „išoriniame“ gyvenime jis vadovavosi tik knygine patirtimi. Apibūdinamas kanceliarijos tarnautojus, herojus įveda vieną kitą pagal Gogolio *Apsiaustą* ar kitus jo kūrinius atpažįstamą detalę: užsimena apie nušiuosį apsiaustą ar rauplėtą veidą; planuodamas „kerštą“ karininkui jis įsigyja naują bebro apykaklę; į Nevos prospektą užsuka ketvirtą valandą po pietų, nes tuo laiku ten vaikšti-

¹³³ Literatūrinių personažų vardų, kaip ir jų autorių, pavardžių įvedimas ypač ryškus pirmame Dostojevskio romane *Vargo žmonės*, kurio veikėjas Makaras Devuškinas nelabai supranta, kuo Puškino, Gogolio kūryba skiriasi nuo kažkokio Ratiazejevo užrašų.

nėja generolai ir kiti karininkai (aliuzija į Gogolio apysaką *Nevos prospektas*); susitikimas su Zverkovu, vykstančiu tarnybon į Kaukazą, herojų „perkelia“ į Puškino ir Lermontovo kūrybos laikus, garšėjusius dvikovomis dėl garbės ir orumo. Na, o Lizos „gelbėjimo“ planas – tai jau moterų emancipacijos klausimas, pirmą kartą rusų visuomenėje ir literatūroje iškeltas būtent penktajame devynioliktojo amžiaus dešimtmetyje ne be Žorž Sand, kurios romanai tuo laiku Rusijoje buvo itin populiarūs, įtakos¹³⁴.

Literatūriškumo pavyzdžių tekste apstu. Kai kuriuos iš jų paaiškina pats herojus. Tai Žorž Sand, Žano Žako Ruso, pasak herojaus, *Išpažintyje* „melagingai“ save apkalbėjusio, atvejis, arba Napoleono vardo paminėjimas, kuris rusų literatūroje taip pat buvo siejama su romantizmo tradicija. Kitus autorius ar jų veikėjus, paminimus apysakoje, skaitytojas turėtų savarankiškai atpažinti. Akivaizdu tik viena: būsimo „pogrindininko“ galva prikimšta knyginių elgesio modelių, iš kurių nė vienas, pasirodo, neveikia. O priežastis labai paprasta. Apysakos herojus jaunystėje knygines tiesas laikė svarbesnėmis už patį gyvenimą, todėl „dažnai savo kitą žingsnį planuodavo pagal knyginius kanonus“¹³⁵. Bet kai nė vienas iš jų neduodavo numatomų rezultatų, pradėdavo blaškytis nuo vieno kraštutinumo prie kito¹³⁶, nebežinodamas, kur gyvenimas, kur literatūra, kas pirminis, kas antrinis: „Juk mes nė nežinom, kur gyvastis dabar gyvena ir kas ji yra, kaip vadinasi? – klausia žmogus iš „pogrindžio“. – Palikit mus

¹³⁴ Dostojevskis visą gyvenimą vertino Žorž Sand kūrybą ir *Rašytojo dienoraštyje* ne kartą minėjo jos kūrinius. 1876 metų birželio mėnesį, po rašytojos mirties, Dostojevskis išspausdino du straipsnius apie prancūzų rašytojos vietą žmonijos istorijoje, apibūdindamas ją kaip „aiškiaregiškai nujautusią laimingesnę ateitį“; (Ф. Достоевский, „Смерть Жорж Санд“, *Дневник писателя*, СПб.: Азбука-классика, 2010, 125).

¹³⁵ М. Джоунс, *Достоевский после Бахтина*, 91.

¹³⁶ Ten pat, 92.

vienus, be knygų, ir mes bemat susipainiosim, sutriksim – nežinosim, kur prisiliesti, ko laikytis; ką mylėti ir ko nekęsti, ką gerbti ir ką niekinti. Mes netgi ir žmonės būti bodimės.“ (381)

Kaip savo knygoje rašo Jones, patyręs jaunystėje (apie kurią rašoma antroje dalyje) nesėkmę savąją gyvenimo patirtį „apvilkti“ literatūros įstatymais, „pogrindžio paradoksalistas“ imasi ją transformuoti į savo paties literatūros tekstą – pirmoje apysakos dalyje pradeda savo užrašus¹³⁷. Jei svetimos taisyklės netinka, gal tiks savos ir jos pasirodys tikros? Deja, ir savas tekstas nieko neišsprendžia, niekur nenuveda ir neišveda. „Neradęs atsakymų nei knygoje, nei savyje, „pogrindininkas“ baigia savo užrašus. Bet svarbiausia apysakoje tai, kad „intertekstualumo belaisvis“, taikliai Jones apibūdini- mu, sukuria naują tekstą, kurį pripildo daugybe nuorodų ir aliuzijų, suponuojančių dar didesnę jų skaičių. Į ką atsiremia „pogrindininko“ mintys – lengviau atpažinti, nei numatyti, kas atsirems į jo užrašus... Pamenate garsiąją Bachtino mintį apie Dostojevskio „žodį apie žodį, nukreiptą į žodį“?

Dostojevskio kūriniuose, parašytuose po Sibiro tremties, nuolat keliami herojaus teorinės idėjos ir jos praktinio įgyvendinimo problema. Paprastai rašytojo herojus į tekstą jau „atsineša“ parengtą vieną ar kitą teorinę idėją, kurią vyksmo eigoje arba, kaip kad pasakytų „paradoksalistas“, „gyvame gyvenime“, tiesiog patikrina. Pavyzdžiui, Radionas Raskolnikovas iš pradžių rašo straipsnį apie stipriųjų teises, o tik paskui imasi aiškintis gyvenime, ar teoriniai jo išvedžiojimai buvo teisingi. Kunigaikštis Myškinas atvyksta iš tolimos Šveicarijos Rusijon turėdamas galvoje tobulą krikščionišką žmonių tarpusavio bendravimo modelį¹³⁸; Stavroginas visas savo

¹³⁷ Ten pat.

¹³⁸ Čia būtų galima prisiminti Myškino papasakotą istoriją apie „nuodėmingą“ merginą Mari, kurią iš skausmo ir nevilties išgelbėja vaikų meilė ir užuojauta jai.

idėjas „išdalią“ kitiems kažkur „už kadro“, Amerikoje, apie kurią romane vos užsimenama, todėl pats į romaną „atvyksta“ „išsiurbtas“, „tuščias“. Jo idėjas apie „žmogų-dievą“, „Dievą nešančiąją“ rusų tautą romane *Demonai* bando įgyvendinti jau kiti romano veikėjai, Stavrogino antrininkai: Kirilovas, Šatovas, Ščigaliovas, Piotras Verchovenskis. Ivanas Karamazovas paskutiniame Dostojevskio romane į tėvo namus atvyksta jau išspausdinęs straipsnį apie bažnytinį teismą ir to straipsnio idėją nori „patikrinti“ realiame gyvenime: Ivaną visų pirma domina, ar iš tikrųjų viskas galima, viskas leidžiama, jeigu Dievo nėra?

Dostojevskio tekstuose veiksmas rutuliojasi pagal tokį scenarijų: teorinė nuostata, kol ji „nepatikrinama“ „gyvame gyvenime“, paprastai nieko nereiškia, o ją „patikrinęs“ herojus yra *priverstas* (nes visada vyksta vidinė kova) pripažinti, kad gyvenimas – labai sudėtingas ir racionali, iki galo „neapskaičiuojamas“. Gyvenimas, kaip ir gyvas žmogus, – tai ne kokia teorinė ar matematinė formulė. Todėl jei pati herojaus teorija, idėja Dostojevskio romanuose ir netampa marginaline, tai savo svoriu, svarba ji „nusileidžia“ aprašytam „gyvo gyvenimo“ vyksmui. Geriausias pavyzdys – istorija apie Raskolnikovą, kurio teorinis straipsnis, kaip ir nusikaltimo priežastys, pasirodo esą gerokai siauresnės, menkesnės, palyginti su tuo, ką jis išgyvena po padaryto nusikaltimo. Romane *Broliai Karamazovai* veikėjų deklaruojamų idėjų svaris padidėja (čia kalbame ne apie idėjų svarbą viename ar kitame romane, ne apie jų „kokybę“, o apie jų kiekybės santykį sugretinus jas su personažų praktine veikla). *Nusikaltime ir bausmėje* apie Raskolnikovo „teoriją“ skaitytojas sužino tik iš atsitiktinių kitų personažų replikų (pavyzdžiui, Porfirijaus Petrovičiaus), o Ivano Karamazovo ar senuolio Zosimos teoriniai samprotavimai jau išdėstomi atskiruose romano skyriuose ir jų, tegul ir netiesioginis, dialogas tampa filosofine romano kvintesen-

cija. Tačiau *Broliai Karamazovai* – ne vien filosofinis romanas. Tai polifoninis, daugiabalsis, daugiasluoksnis kūrinys, kurio struktūra susideda iš pačių įvairiausių romano lygmenų¹³⁹. Todėl net ir šios nuosekliai išdėstytos herojų idėjos „nenusveria“ „gyvo gyvenimo“ veiksmo.

O apysakos *Užrašai iš pogrindžio* teorijos ir praktikos santykis yra visai kitoks. Apysaka, kaip žinome, prasideda nuo pagrindinio personažo teorijos pristatymo ir tik paskui žvelgiama atgal, į „gyvą“ praeitį, kuri ir tapo herojui akstinu kurti „gryną teoriją“. Žvelgiant iš tolesnės Dostojevskio kūrybos perspektyvos, toks neįprastas rašytojo pasakojimo būdas privertė kai kuriuos skaitytojus ir net garsiuosius jo tyrėjus suklysti. Kai kurie iš jų, interpretuodami *Užrašus iš pogrindžio*, rašė: „Antroje dalyje [...] paradoksalistas iššliaužia iš savo pogrindžio į dienos šviesą, susiduria su priešišku pasauliu ir gėdingai pralami su juo kovodamas;“¹⁴⁰ „Iš vienvės supykęs ir sulaukėjęs jis trokšta grįžti į „gyvą gyvenimą;“¹⁴¹ „Savo šlykštų kerštą pogrindžio žmogus baigia paskutine niekšybe – kiša pinigus į savo vos ne mirštančios aukos ranką... Tokia svajotojo-romantiko, keturiasdešimt metų prasėdėjusio pogrindyje, pabaiga.“¹⁴²

Nurodyti šią „klaidą“ svarbu aiškinantis apysakos teksto išskirtinumą visame Dostojevskio kūrybos kontekste. *Pirma. Užrašai iš pogrindžio*, kaip rašo Rosenshieldas, parašyti vadovaujantis labiau filosofinio nei grožinio teksto kūrimo principais; tai tekstas, kurį

¹³⁹ Rudolfas Neuhauseris, pavyzdžiui, išskiria beletristinę, filosofinę, polemikinę, alegorinę, ideologinę paskutinio Dostojevskio romano lygmenį, ir nė vieno iš jų negalima traktuoti kaip stipresnio, svarbesnio už bet kurį kitą (R. Neuhauser, „The Brothers Karamazovų, A Contemporary Reading of Book VI A Russian Monk“, *Dostojevsky Studies*, 1987, 7, 136).

¹⁴⁰ К. Мочульский, „Достоевский“, 346.

¹⁴¹ Ten pat.

¹⁴² Ten pat, 347.

skaitome kitaip nei romaną, nes kiekvienas supranta, kad Voltero *Kandidą* ir *Nusikaltimą ir bausmę* reikia skaityti skirtingai¹⁴³. *Užrašai iš pogrindžio* – tekstas, kuriame akivaizdus rašytojo „perėjimas“ nuo beletristikos prie filosofinės prozos.

Antra. Būtent mintys apie filosofinio kūrinio principus iš dalies galėtų paaiškinti, kodėl įvairiose apysakos studijose herojaus žodžiai dažnai priskiriami pačiam Dostojevskiui (apie tai jau rašėme) ar net teigiama, kad už „paradoksalisto“ figūros slepiasi tikrasis rašytojas, kad „pogrindininkas“ – vos ne autobiografinis jo portretas. Vienas iš įdomiausių tokio pobūdžio „perskaitymų“ būtų vis dar nepraradęs aktualumo devynioliktojo amžiaus pabaigos literatūros kritiko Nikolajaus Michailovskio straipsnis „Žiaurus talentas“ (1882), kuriame teigiama, kad „pogrindžio žmogaus“ mintys atspindi svarbiausią Dostojevskio asmenybės bruožą – jo potraukį kankintis ir kankinti kitus.

Trečia. Toks „teorijos“ ir „praktikos“ santykis, kokį matome *Užrašuose iš pogrindžio*, Dostojevskio nebedomino, nes, matyt, neleido jam kurti platesnio epinio pasakojimo lauko, stebimo ne vien iš vieno veikėjo perspektyvos. Dostojevskis – polifoniškas autorius. O *Užrašuose iš pogrindžio* dominuoja kamerinis naratyvas. Bet ir po *Užrašų iš pogrindžio* menininkas liko ištikimas juose įtvirtintiems savo kūrybos principams: pasakojimo „dabartis“ visada svarbesnė už istorijos „praeitį“, o vieno ar kito veikėjo teorija ar idėja visada „paskęsta“ gyvenimo sraute, jeigu tik nuo jo neužsidaroma savame „pogrindyje“.

„Pogrindis“ – tik teorija, „pogrindis“ – gyvenimo antonimas, „pogrindis“ – tai, kas arčiau mirties, karsto, baigties. Iš jo beviltiškos tamsos į šviesą, ne knyginį, o tikrą gyvenimą, pasak Dostojevskio, išeiti galima vieninteliu tikėjimo keliu.

¹⁴³ G. Rosenshield, „Rationalism, Motivation and Time in Dostoevsky's *Notes from Underground*“, 93.

VERTIMAI

Pabaigoje siūlytina paskaityti tai, apie ką Dostojevskis mąstė rašydamas *Užrašus iš pogrindžio*. Fragmentas „Maša guli ant stalo“, kaip ir tezės planuojamam straipsniui „Socializmas ir krikščionybė“, kurias pateikiame toliau, taip ir liko nesuredaguotos, juodraštinės. Todėl pirmą kartą versdama į lietuvių kalbą šiuos du svarbius Dostojevskio užrašų fragmentus stengiausi išsaugoti leksikos, sintaksės ir grafikos savitumą, spontanišką minčių fiksavimo išpūdį.

„Maša guli ant stalo“

1864 metų balandžio 16 dieną Fiodoras Dostojevskis užsirašė užrašų knygelėje: „Maša guli ant stalo. Ar pasimatysiu su Maša?“ (F. Dostojevskio žmona Marija Dmitrijevna Dostojevskaja (pirmoje santuokoje – Isajeva) mirė 1864 metų balandžio 15 dieną).

Pamilti žmogų *kaip patį save* pagal Kristaus įstatymą – neįmanoma. Asmenybės įstatymas žemėje sujungia. Aš trukdo. Vienas Kristus galėjo, bet Kristus buvo per amžius idealas, kurio siekia ir pagal gamtos įstatymus turi siekti žmogus. Tačiau po Kristaus, kaip *įsikūnijusio žmogaus, idealo* pasirodymo, visiškai paaiškėjo, kad aukščiausias, galutinis asmenybės vystymasis ir turi pasiekti tai (pačiame vystymosi gale, pačiame tikslo pasiekimo punkte), kad žmogus rastų, suvoktų ir visa savo prigimties galia įsitikintų, jog aukščiausias savęs

panaudojimas, kokį tik gali žmogus išgauti iš savo asmenybės, iš visiško savojo aš išsivystymo, – tai tarsi sunaikinti tą aš, atiduoti jį visiškai, absoliučiai ir pasiaukojamai visiems ir kiekvienam. Ir tai didžiausia laimė. Taip asmenybės įstatymas susilieja su humanizmo įstatymu, ir susiliejusios abi, aš ir *visi* (matyt, dvi kraštutinės priešingybės), abipusiai susinaikinusios viena dėl kitos, kartu pasiekia ir aukščiausią savo individualaus vystymosi tikslą. Tai ir yra Kristaus rojus. Visa, tiek visos žmonijos, tiek iš dalies kiekvieno atskirai, istorija yra tik vystymasis, kova, pastangos ir šio tikslo pasiekimas.

Bet jeigu tai – galutinis žmonijos tikslas (pasiekus jį žmoniškai nebereikės toliau vystytis, tai yra siekti, kovoti, įžiūrėti visuose savo nuopoliuose idealą ir amžinai jo siekti, – vadinasi, nereikės ir gyventi) – tai, pasirodo, žmogus, pasiekęs jį, baigia savo žemiškąjį gyvenimą. Žmogus žemėje yra tik besivystanti būtybė, vadinasi, ne galutinė, o pereinamoji.

Bet siekti tokio dydžio tikslo, manau, visiškai beprasmiška, jei jį pasiekus viskas užgęsta ir pradingsta, tai yra jei žmogus, pasiekęs tikslą, nebeturės gyvenimo. Iš to plaukia, kad būsimas, rojus gyvenimas yra.

Koks jis, kur jis, kokioje planetoje, kokiame centre, ar galutiniame centre, tai yra visuotinėje Sintezėje, tai yra Dievo prieglobstyje? – nežinome. Žinome tik vieną būsimos būtybės, kuri vargu ar vadinsis žmogumi, būsimą bruožą (vadinasi, neturime supratimo, kokiomis būtybėmis būsime). Tą bruožą nusakė ir nuspėjo Kristus – didysis ir galutinis visos žmonijos vystymosi idealas – pagal mūsų istorijos įstatymą pasirodęs mums įsikūnijęs; tas bruožas „Prisikėlę neves ir netekės, bet bus kaip Dievo angelai danguje“. Labai reikšmingas bruožas.

- 1) Neves ir netekės – nes nereikia: vystytis, siekti tikslo keičiantis kartoms jau nereikia ir
- 2) Vedybos ir kėsinimasis į moterį yra tarsi didžiausias atsistūmimas nuo humanizmo, visiškas poros atsiskyrimas nuo *visų* (ma-

žai lieka visiems). Šeima, tai yra gamtos įstatymas, nėra vis dėlto normalu, tai tikrąja to žodžio reikšme egoistinė žmogaus būseną. Šeima – tai didžiausia žmogaus šventovė žemėje, nes tokio gamtos įstatymo dėka žmogus pasiekia (tai yra keičiantis kartoms) tikslo. Tačiau kartu žmogus pagal gamtos įstatymą privalo nuolat jį neigti vardan galutinio tikslo. (Dvilypumas.)

NB. Antikristai klysta neigdami krikščionybę tokiu neigimo punktu: 1) „Kodėl gi krikščionybė, jei ji tikra, nekaraliauja žemėje; kodėl žmogus vis dar kenčia ir netampa kitam broliu?“

Bet juk labai aišku kodėl: todėl, kad tai būsimo, galutinio žmogaus gyvenimo idealas, o žemėje žmogus gyvena pereinamosios būsenos. Tai bus, bet bus, kai bus pasiektas tikslas, kada žmogus pagal gamtos įstatymus gims iš naujo, galutinai naujo būvio, kur neves ir netekės, ir, 2-a. Pats Kristus skelbė savo mokymą kaip idealą, pats išpranašavo, kad iki pasaulio pabaigos bus kova ir vystymasis (mokymas apie kardą), nes tai gamtos įstatymas, nes žemėje gyvenimas besivystantis, o ten – būtis, visiška Sintezė, amžinai besidžiaugianti ir pripildyta, kuriai, matyt, „laiko daugiau nebus“.

NB2. Ateistai, neigiantys Dievą ir būsimą gyvenimą, labai linkę vaizduoti tai žmogišku pavidalu, tuo ir nuodėmingi. Dievo prigimtis visiškai priešinga žmogaus prigimčiai. Žmogus, pagal didįjį mokslo rezultatą, eina nuo skirtingumo link Sintezės, nuo faktų jų apibendrinimų ir pažinimo. Dievo esmė kita. Tai visiška visos būties, išnaudojančios save daugybėje skirtumų, Analizėje, Sintezė.

Bet jei žmogus ne žmogus – kokia tada jo prigimtis?

Žemėje to negalima suprasti, bet jos įstatymas ir visa žmonija gali nujauti tiesioginėmis emanacijomis (Prudonas, Dievo atsiradimas) ir kiekvienu atskiru asmeniu.

Tas viso *aš* susiliejimas, tai yra žinojimo ir Sintezės, *su viskuo*. „Pamilk viską kaip save“. Žemėje tai neįmanoma, nes prieštarauja

asmenybės vystymosi įstatymui ir galutinio tikslo pasiekimui, kuriuo žmogus susietas. Tai reiškia, kad įstatymas neidealus, kaip sako antikristai, o mūsų idealo.

NB. Taigi viskas priklauso nuo to: priimamas Kristus kaip galutinis idealas žemėje, tai yra nuo tikėjimo krikščioniško. Jei tiki Kristumi, tai tiki, kad gyvensi amžinai.

Ar yra tada būsimas gyvenimas kiekvienam *aš*? Sako, žmogus suyra ir miršta *visas*.

Mes jau todėl žinome, kad ne visas, kad žmogus, fiziškai gimdantis sūnų, perduoda dalį savo asmenybės, taip pat ir moraliai palieka atminimą apie save žmonėms (NB. Reikšmingas amžino atminimo palinkėjimas gedulingose pamaldose), tai yra savo ankstesnės, žemėje gyvenusios asmenybės dalimi įeina į būsimos žmonijos vystymąsi. Mes akivaizdžiai matome, kad didžiųjų žmogaus vystytojų atmintis gyva tarp žmonių (lygiai kaip ir piktadarių vystymas) ir žmogui netgi didžiausia laimė būti panašiam į juos. Vadinasi, dalis šių natūrų kūnu ir siela įeina į kitus žmones. Kristus visas įėjo žmonijon. Ir žmogus siekia kaip savo idealo tapti Kristaus *aš*. Tai pasiekęs, jis aiškiai pamatys, kad ir visi žemėje, siekę to paties tikslo, įėjo į jo galutinę esmę, tai yra į Kristų. (Sujungianti Kristaus esmė nuostabi. Tai Dievo esmė, vadinasi, Kristus yra Dievo atspindys žemėje). Kaip prisikels tada kiekvienas *aš* – bendroje Sintezėje – sunku įsivaizduoti. Bet gyvas, nemiręs iki pat galutinio tikslo ir atsispindėjęs galutiniame ideale – turi atgimti galutiniam, sujungiančiam, amžinam gyvenimui. Mes būsimė – asmenys, nesustodami jungtis su viskuo, nevedantys ir netekancios, taip pat ir skirtingose grupėse (mano tėvo mano namuose daug buveinių). Visą save pajaus ir pažins amžiams. Bet kaip tai bus, kokios formos, kokios esmės – žmogui sunku ir iki galo įsivaizduoti.

Taigi, žmogus žemėje siekia idealo, *priešingo* jo natūrai. Kai žmogus žemėje neįvykdė savo idealo siekimo įstatymo, tai yra ne-

paaukėjo meile savo *aš* žmonėms arba kitai būtybei (*aš* ir Maša), jis jaučia kančią ir pavadino tą būseną nuodėme. Žmogus visada turi jausti kančią, kuri, įvykdžius įstatymą, išsilygina rojus malonumu, tai yra auka. Čia jau žemės pusiausvyra. Kitaip žemė būtų beprasmiška.

Materialistų mokymas – visuotinis sąstingis ir medžiagos mechanizmas, reiškia, mirtis. Tikrosios filosofijos mokymas – sąstingio sunaikinimas, tai yra mintis, tai yra visatos centras ir išorinės jos formos Sintezė – jos medžiaga, tai yra Dievas, tai yra beribis gyvenimas.

1864.

„Socializmas ir krikščionybė“

Dostojevskio noras parašyti straipsnį apie socializmą ir krikščionybę gimė gana anksti, manoma, kad tokios mintys jam nedavė ramybės nuo pat pažinties su Belinskiu (1845). Apie tai Dostojevskis užsimena ir „Žiemos pastabose apie vasaros įspūdžius“. 1864 metais jis pradeda rašyti straipsnį „Socializmas ir krikščionybė“. Straipsnis liko nebaigtas.

Socializme – skiedrelės, krikščionybėje – galutinis asmenybės ir savo paties valios vystymasis.

Dievas yra žmonijos, masės, *visų* idėja.

Kai žmogus gyvena masėse (pirmykštėse patriarchalinėse bendruomenėse, apie kurias išlikę padavimai) – tai žmogus gyvena *tiesiogiai*.

Vėliau – pereinamasis laikas, tai yra tolesnis vystymasis, tai yra civilizacija. (Civilizacija yra laikas pereinamas.) Tame tolesnio vystymosi laike įvyksta fenomenas, naujas faktas, kurio išvengti niekas negali, tai savimonės vystymasis ir tiesioginių idėjų ir įstatymų (au-

toritetų, patriarchalinių, masės įstatymų) neigimas. Žmogus kaip asmenybė šitos savo bendros genetinės būsenos tapdavo priešiškas, neigiantis masių autoriteto ir *visų* įstatymą. Todėl *visuomet* praradavo tikėjimą Dievu. (Tuo baigdavosi visokios civilizacijos. Pavyzdžiui, Europoje, kur civilizacijos vystymasis pasiekė paskutinę ribą, tai yra paskutinę asmens vystymosi ribą, – asmenybių tikėjimas Dievu krito.) Tas būvis, tai yra masės subyrėjimas į asmenybes, kitaip sakant, civilizacija, yra skausmingas. Tai patvirtina Gyvos Dievo idėjos praradimas. Antras patvirtinimas, kad tai yra liga, yra tas, kad žmogus šios būsenos jaučiasi blogai, nerimauja, praranda gyvo gyvenimo šaltinį, nejaučia tiesioginių pojūčių ir viską suvokia.

Jeigu šitos būsenos žmogui nebūtų nurodytas tikslas – man rodos, jis visa žmonija išprotėtų¹⁴⁴. Nurodytas Kristus. (Nė vienas ateistas, ginčijęs dieviškąją Kristaus prigimtį, neneigė, kad JIS – žmonijos idealas. Paskutinis žodis – Renanas.)¹⁴⁵ Tai ypač nuostabu.

Koks to idealo įstatymas? Grįžimas į betarpiškumą, į masę, bet laisvas, ir ne dėl valios, proto, ne dėl suvokimo, o dėl tiesioginio, siaubingai stipraus, nenugalimo pojūčio, kad tai siaubingai gera.

Ir keistas reikalas. Žmogus grįžta į masę, į tiesioginį gyvenimą, vadinasi, į natūralią būseną, bet kaip? Ne dėl autoritetų, o priešingai, daugiausiai savavališkai ir sąmoningai. Aišku, kad ta aukščiausia savivalė tuo pat metu yra ir aukščiausias savo valios atsisakymas. Čia ir yra mano valia neturėti valios, nes idealas nuostabus.

Koks idealas?

¹⁴⁴ „Jis visa žmonija išprotėtų“ – rusiškai: „Он бы сошел с ума всем человечеством“. Šiuo teiginiu Dostojevskis pabrėžia atskiros žmogaus priklausomybę visai žmonijai.

¹⁴⁵ Ernestas Renanas – prancūzų rašytojas, 1860 metais parašęs knygą *Jėzaus gyvenimas*.

Pasiekti visą sąmonės ir vystymosi galybę, iki galo suvokti savo *aš* – ir atiduoti *viską* sava valia *visiems*. Iš tiesų, ką geresnio gali padaryt *visa* gavęs, *visa* suvokęs ir *visa* galintis žmogus? Jei jūs paliksite jį padalyto į asmenybės būvio, tai daugiau *pilvo* nieko negausite. Socialistai nežiūri toliau pilvo. O mūsų „Jaunoji Rusija“ – paskutiniaisiais metais tik ir stengiasi iš visų jėgų įrodyti, kad nieko daugiau už jį ir to, kas jame, ir nėra. Tegu tik jie pabando juos neigti. Bet jie ir neneigs. Jie *išdidžiai* prisipažįsta: batai geriau nei Šekspyras, apie sielos nemirtingumą gėda kalbėti ir t. t. ir t. t. O pagal Kristų gausite:

Yra kažkas kur kas aukščiau už dievą-pilvą. Tai – būti netgi savo *aš* viešpačiu ir šeimininku, paaukoti tą *aš*, atiduoti jį – visiems. Yra šioje idėjoje kažkas ypač nuostabaus, saldaus, neišvengiamo ir nepaaiškinamo.

Būtent nepaaiškinamo. Jei tik socialistas pradės aiškint, – jis sakyk: jei įsivaizduosime, kad kiekvienas atiduoda *viską*, net save, net savo *aš* visiems, tai reiškia, nebus vargšo, o visi bus labai turtingi. Ir pameluos socialistas šiurkščiai, šlykščiai ir pilvotai. Ir nors iš tiesų visi bus turtingi, bet tuo socializmas ir baigiasi. Bet taip ir būti negali, nes socialistas net įsivaizduoti negali, kaip savanoriškai galima atiduoti save už visus, pagal jį, tai nedora. O kad už atlyginimą – tai jau galima, tai dora. Bet čia ir visas reikalas, visa ta krikščionybės begalybė, palyginti su socializmu, kaip tik ir yra, kad krikščionis (idealas) *viską* atiduodamas pats sau nieko nereikalauja.

Maža to: jis net priešinasi atlyginimo idėjai, honorarui, ją supranta kaip nesąmonę ir priims atlygį tik iš meilės duodančiajam arba todėl, kad jaučia mylėsiąs duodantįjį dar stipriau (naujoji Jeruzalė, apsikabinimai, žalios šakos).

Nors socializmas net ir tokio krikščionybės paaiškinimo racionaliai nebuvo pasiekęs, pasiekę buvo tik kai kurie jo atstovai, ir tie poetai. Vis dėlto būsimą socialinio skruzdėlyno pagrindą ir nor-

mą socializmas supranta kaip sotaus pilvo tikslą, ir todėl – neginčijamos skruzdėlių pareigos, ir aukščiausia jo moralė, *aukščiausias* žmonijos padaršinimas – prozelitų padaršinimas ir įtikinimas, kad tos pareigos saldžios, nes bus vykdomos *patiems sau*, savo interesams, *travail*, mat, *attroyant*¹⁴⁶.

Socializmas pasivadino Kristumi ir idealu, o Kristus čia ar ten... netikėkit Apokalipse.

Socializmas yra paskutinis, šalia idealo esantis asmenybės vystymasis, bet ne norma, tai yra aukščiausio laipsnio sąmoningai išsivysčiusių asmenybių vienetai, aukščiausio laipsnio taip pat susijungę, jie vardan grožio idealo įsitikins tiek protu, tiek ir visa žmogaus visuma (tai yra visu žmogumi tiesiogiai), kad aukščiausias savęs panaudojimas – net savęs paaukojimas.

Patriarchališkumas – pirminė stadija. Civilizacija – vidurinė, pereinamoji. Krikščionybė – trečias ir paskutinis žmogaus laipsnis, bet čia baigiasi vystymasis, pasiekiamas idealas, vadinasi, jau vien logiškai, jau vien todėl, kad gamtoje viskas matematiškai tikslu, vadinasi, čia negali būti ironijos ar pašaipos, – yra būsimas gyvenimas.

1864.

¹⁴⁶ Darbas [...] patrauklus (pranc.)

LITERATŪRA

- Dostojevskis F., *Apsakos I*, Vilnius: Margi raštai, 2010.
- Бельтраме Ф., „О парадоксальном мышлении „подпольного человека““, *Достоевский. Материалы и исследования*, СПб.: Наука, 2007, 18.
- Бем А., *Достоевский: Психоаналитические этюды*, Берлин: Петрополис, 1938.
- Бердяев Н., „Трагедия и обыденность“, http://www.vehi.net/berdyayev/shes_tov3.html#_ftn1 (2012-11-04)
- Бирюков В., „Антигерой“, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2007/2/bi11.html (2012-12-04)
- Бочаров С., „*Записки из подполья*: музыкальный момент“, *Новый мир*, 2007, 2, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2007/2/bo13.html (2012 12 29)
- Буданова Н., „Подпольный человек“ в ряду лишних людей, *Русская литература*, 1976, 3.
- Гроссман Л., *Достоевский*, Москва: Молодая гвардия, 1965.
- Джермакович Т., „Диалог с западной философской традицией в *Записках из подполья* Достоевского“, *Достоевский и мировая культура*, Москва: Классика плюс, 2009, 25.
- Джоунс М., *Достоевский после Бахтина*, Спб.: Академический проект, 1998.
- Дрыжакова Е., „Первый экзистенциальный конфликт в русской литературе: *Двойник* Достоевского“, *Новый журнал*, 2004.
- Евлампиев, И., „Достоевский и начало русского экзистенциализма (проблема смерти в творчестве Достоевского)“, *Достоевский и современность: Материалы 18 международных Старорусских чтений 2003 г.*, Великий Новгород, 2004.
- Емельянова М., „Философские споры в повести Ф. М. Достоевского *Записки из подполья*“, *Ярославский педагогический вестник*, 2011, 3 (1).
- Йенсен П., „Парадоксальность авторства у Достоевского“, *Парадоксы русской литературы*, 2001, 3.

- Каутман Ф., „Рождение антигероя (по поводу *Записок из подполья* Достоевского)“, *Dostojevsky Studies, International Dostoevsky Society*, 1977, November.
- Кайко Е., „Примечания к *Запискам из подполья*“, Ф. М. Достоевский, *Собрание сочинений в 15 т.*, т. 4, Ленинград: Наука, 1989.
- Кирпотин В. Я., *Избранные работы: в 3-х т.*, т. 2, Москва: Художественная литература, 1978.
- Криницын А., „Генезис и идейное становление подпольного героя в творчестве Ф. М. Достоевского“, http://www.ipages.ru/index.php?ref_item_id=12226&ref_dl=1 (2012-11-25)
- Кудрявцев Ю., *Три круга Достоевского*, Москва: Изд-во МГУ, 1991.
- Левин В., „Достоевский, „подпольный парадоксалист“ и Лермонтов“, *Изв. АН СССР, Серия литературы и языка*, 1972, 2.
- Касаткина Т., „Аполлон и мышь“, http://www.youtube.com/watch?v=GNdCjtz_MKA (2012-11-04)
- Касаткина Т., Семинар *Записки из подполья* Ф. М. Достоевского, http://www.youtube.com/watch?v=t1CkcpGsqFo&playnext=1&list=PL7DC46586FB9467C5&feature=results_video (2012-12-28)
- Милош Ч., „Шестов, или О чистоте отчаяния“, *Л. Шестов, Киргегард и экзистенциальная философия*. Москва: Прогресс-Гнозис, 1992.
- Михайловский Н., „Жестокий талант“, *Статьи о русской литературе*, Ленинград: Художественная литература, 1989.
- Мочульский К., „Достоевский“, *Гоголь, Соловьев, Достоевский*, Москва: Республика, 1995.
- Романов Ю., „„Записки из подполья“: история и современность (К 140-летию юбилею выхода в свет)“, *Межвузовский научн. сб. „Вопросы русской литературы“*, Симферополь: Крымский архив, 2004, 10 (67).
- Семькина Р., „*Записки из подполья* Ф. М. Достоевского и *Москва-Петушки* В. Ерофеева как романы самопознания“, *Вестник Барнаульского государственного педагогического университета*, 2004, 4.
- Скафтымов А., „*Записки из подполья*“ среди публицистики Достоевского“, *Sla-via*, Прага, 1929–1930, 2.
- Тоичкина А., „*Записки из подполья*: слово героя“, *Достоевский и мировая культура*, 2000, 15.
- Туниманов В., „„Преодоление самоочевидностей“ Льва Шестова и подпольный парадоксалист“, *Достоевский и мировая культура*, 2001, 16.

- Фришман А., „Достоевский и Киркегард: диалог и молчание“, *Достоевский в конце XX века*, Москва: Классика плюс, 1996.
- Шестов Л., *Киркегард и экзистенциальная философия*. Москва: Прогресс-Гнозис, 1992.
- Семак О., „Человек из подполья“ Достоевского как философ постмодернизма, или искушение свободой“, *Достоевский и мировая культура*, Москва: Классика плюс, 1998, 10.
- Суконик А., „Пародия на экзистенциальный роман“, *Новый мир*, 2007, 2, http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2007/2/su12.html (2012-12-29)
- Bachtin M., *Dostojevskio poetikos problemos*, Vilnius: Baltos lankos, 1996, 281.
- Beržaitė D., „Nedėkingo skaitytojo pastabos“, *Respectus Philologicus*, 2011, 20 (25).
- Červinskienė E., *Dostojevskis*, Vilnius: Margi raštai, 2004.
- Berry T., „Dostoevsky and Socrates: The Underground Man and ‘The Allegory of the Cave’“, *Dostoevsky Studies*, 1985, 6.
- Brian P., „Study Guide for Dostoevsky: *Notes from Underground*“, http://public.wsu.edu/~brians/hum_303/underground.html (2012-12-01)
- Consigny S., „The Paradox of Textuality as Entrapment and Deliverance in „Notes from Underground““, *Canadian-American Slavic Studies*, 1978, 12, 3.
- Denby D., „*Записки из подполья* как предисловие к будущему“, <http://weekend.ria.ru/books/20120617/675090989.html> (2012-2-17)
- Gerik H.-J., „Dostoevskijs ‘Paradoxalist’“: Anmerkungen zu den „Aufzeichnungen aus einem Kellerloch““, *Das Paradox: Eine Herausforderung des abendlandischen Denkens*, Tübingen, 1992.
- Frank J., „Nihilism and *Notes from Underground*“, *Sewanee Review*, 1961, 69.
- Frank J., „Notes from Underground“, *F. Dostoevsky „Notes from Underground“*, N.Y.: Princeton University Press, 1989.
- Jackson R. L. *Dostoevsky's Underground Man in Russian Literature*, The Hague: Morton, 1958.
- Jackson R. L. „Aristotelian Movement and Design in Part Two of *Notes from the Underground*“, *Dostoevsky (New Perspectives)*, N.Y.: Prentice-Hall, 1984.
- McKenna, Andrew J., „Reccurection from the Underground: *Feodor Dostojevsky*“, *First Things*, 1998, 83.

- McLachlan J. M., „Schelling, Dostoevsky, and Chernyshevsky: Egoism, Freedom and Madness in *Notes from Underground*“, *Dostoevsky's Polyphonic Talent*, Lanham: University Press of America, 2005.
- McReynolds S., „Dostoevsky and Schiller: Natural Renewal Through Aesthetic Education“, *Philosophy and Literature*, 2004, 28 (2).
- Matlaw R. „Structure and Integration in *Notes from the Underground*“, *Publications of Modern Language Association of America*, 1958, 1.
- Peace R., „Early Writings and ‘Notes from Underground’“, *Dostoevsky: An Examination of the Major Novels*. Bristol Classical Press, 1992.
- Peace R., „Dostoevsky's *Notes from Underground*“, London University Press, 1993.
- Potašenko I. „Pagaliau Užrašai iš pogrindžio“, *Šiaurės Atėnai*, 2011, 7 (1121).
- Rice M., „Current Research in the English language on *Notes from Underground*“, *International Dostoevsky Society. Bulletin* Pittsburg, 1975, November.
- Rosenshield G., „Rationalism, Motivation and Time in Dostoevsky's *Notes from Underground*“, *Dostojevsky Studies*, 1982, 3.
- Terras V., „Fyodor Dostoevsky's *Notes from Underground*“, *Dostoevsky's Polyphonic Talent*, Lanham: University Press of America, 2005.
- Terras V., „The French and the Russian Underground Man: Dostojevsky and Motherland“, *Dostoevsky's Polyphonic Talent*, Lanham: University Press of America, 2005.

DAGNĖ BERŽAITĖ
DOSTOJEVSKIO
SKAITINIAI

APYSAKOS
UŽRAŠAI IŠ POGRINDŽIO
STUDIJA

MOKOMOJI knyga

Kalbos redaktorė Danutė Petrauskienė
Maketuotoja Vida Vaidakavičienė

3,6 aut. l. Išleido Vilniaus universiteto leidykla
Universiteto g. 3, LT-01315 Vilnius